

**РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯНЫ БИЛИМ БЕРИУДЕН ЭМДА ИЛМУДАН
МИНИСТЕРСТВОСУ**

**АЛИЙЛАНЫ У.Д. АТЛЫ КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС
КЪРАЛ УНИВЕРСИТЕТ**

Ёртенланы Э.Н.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛ

**УДК 410=512.142(075)
ББК 81.2 Кара-923**

Печатается по решению редакционно-издательского совета Карачаево-Черкесского государственного университета имени У.Д. Алиева

Уртенова Э.Н. Карачаево-балкарский язык (фонетика, лексикология, морфология и словообразование) / Учебно-методическое пособие. – Карачаевск, КЧГУ, 2019. – 72 с.

Учебно-методическое пособие по карачаево-балкарскому языку предназначено для студентов-бакалавров 1-2 курсов Института филологии, обучающихся по направлению 44.03.05 «Педагогическое образование», специальность «Родной язык и литература; русский язык». Пособие представляет собой комплекс материалов для самостоятельной работы студентов по фонетике, лексике, морфологии и словообразованию частей речи карачаево-балкарского языка.

Рецензент: д.ф.н., профессор Т.К. Алиева

© Э.Н. Уртенова, 2019

© Карачаево-Черкесский государственный университет имени У.Д. Алиева, 2019

Ал сёз

Къарачай-Черкес кърал университетни филология Институтунда «Ана тил бла литература, орус тил» усталыкъны берген бёлюмюнде окъугъан 1-2 курсланы студентлерине аталады бу иш.

Окъуу-методика болушлукъда фонетикадан, лексикологиядан, морфологиядан эмда сёз къураудан программагъа кёре соруула, ишле бериледиле. Методика болушлукъда джазма ишле бла соруула хар бёлюмню энчилигине кёре къуралгъандыла, хар темадан сора хайырланыргъа керекли литература бериледи.

ФОНЕТИКА

Тема: «Къарачай-малкъар фонетиканы къысха тарихи»

Тема бла байламлы соруула

1. Лингвистика предметлени араларында фонетиканы орну.
2. Къарачай-малкъар фонетиканы сегмент эм суперсегмент мадарлары (амаллары).
3. Сегмент мадарла: тилни тауушлары.
4. Суперсегмент мадарла: сёзню бёлюмю, басым, интонация
5. Къарачай-малкъар тилде тауушланы артикуляция характеристика-лары.
6. Ачыкъ эм къысыкъ тауушла, аланы бир-биринден башхалыкълары.

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Бу заталаны толу ангылатыгъыз:

- 1) тауушну кючю;
- 2) тилни органлары;
- 3) тилни тауушларыны акустика, физиология эм лингвистика джаны бла тинтилиулери.

2-чи иш. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала джазыгъыз, ала бла айтымла къурагъыз.

К...злюк, кёг...рчюна, дау...р, кёкк...з, ки...из, кю...юз, къарау...л, ту...ар, ба...ур, къау...м, х...уа, а...къ, къо...н, джа...къ, къа..., с...ек, т...е, с...еме, къ...ян, ч...юн, ...лек, эг...ч, ...ринчек, суй...мчю, чаб...къчы, т...рилт...у, б...рек, тюз...лирге, л...быта, эрде...бла, деп...ан, че...ет, ю...юр, т...злюк, у...хты.

3-чю иш. Ачыкълары барысы да эринлиле болгъан 15 сёз джазыгъыз. Алада базыкъланы, назиклени, кенглени, тарланы ачыкълагъыз.

4-чю иш. Ачыкълары барысы да базыкъ эринлиле болгъан сёзле бла ачыкълары барысы да назик эринлиле болгъан сёзлени айырыб джазыгъыз эм ала бла айтымла къурагъыз.

Джумуш, джюлгюч, алапат, сагъат, бюгюн, тюнюм, джулдуз, гъырмыр, чючкюрюу, джюджю, сургуч, сыбыртхы, джамагъат, къушмуш, таджал, къама, къундуз, къазауат, джумукъ, джыгъышыу, кемлерге, юлюшлюк, ышыргъа, чурум, келечи, базыкъ, къайгъычы, мырышкы, семирирге, суйюмчю, аманат, батагъа.

5-чи иш. Сёздеде точкаланы орнуна керекли тунакыланы сала джазыгъыз, алай нек джазылгъанларын айырыгъыз.

Насы...лы, къа...чыкъ, кита..., то..., чё..., сене..., къула..., къа... ат, къор...къакъ адам, эге...чик, джюлгю...чюк, къарылгъа...чыкъ, ч...гъанакъ, то...нга, кели...нге, ту...суз, къы...гъыч, а...чыкъ, ама...бет, кю...люк, къы...чыкъ, баргъа...лай, келге...лей, ти...син, къа...сын, къу...ору.

6-чы иш. Сёздеде точкаланы орнуна **б** неда **п** харифлени сала джазыгъыз.

1. Адам та...масанг, бёрк агъач бла кенгнгеш.
2. Акъыллы насы...лы, билимли хазналы.
3. Са...ыр тюбю – сары алтын.
4. Алтынны эритиб, ке...ге къуйгъанча.
5. Джарлыны сёзю ча...ракъдан ётмез.
6. Ишлейсе да къыйынынгы та...майса, ишлемейсе да.
ачдан ёлюб къаллыкъса, къалай этерге биллигинг джокъду.
7. Рысхысы кё...ню шайтаны кёб.
8. Халкъдан та...хан хакъынгы байдан та...мазса.
9. Кёб къалгъан къонакъ кё...чек къалдырады.
10. Орусну къарты ша...асы.
11. Халкъ сеннге хурмет этмеген эсе халкъдан ё...келеме, кесингден ё...келе.
12. Айы...ны суу бла джууалмазса. (*нарт сёзле*)

Нарт сёзлени магъаналары бла ишлегиз, хар бири неге юретгенине сагъыш этигиз.

7-чи иш. Керекли харифлени сала джазыгъыз, ол харифлени нек салгъаныгъызны айырыгъыз.

Къара...ы болуб, кёз байланыб башлагъанды. Къалгъан замандача, элде калак итле керексиз, «сакъ болугъуз, кеч болгъанды» деб бири-бирине хапар берге...ча, тийре-тийреде юредиле. От тамызыр...а сернеги болма...ан юй болур, бир тиширыу кёсеуню къолуна тут...анлай, темирчи акъ къызгъан темирни уруб джилтинлерин къуй...анча, аллын...ан аяз ургъаны сайын джилтинле чачыла да хауада джукълана, аяз уруб кёсеуню джа...нган джерчиклери джолну джарыта, тийре джолну кесиб мюйюшге ташайды.

Ташкёмюр къазылгъан тешикеде фонарла джылтыра...анча, джерджерге джылтырауукъ къуртчукъла джылтыраб таша...дыла. Стауатха къайтмай ке...ирек къалгъан ийнекле, джелинлери къызыб, дженгил-дженгил ёкюре, ашыгъыб келедиле.

Элни къыйырында, къазакъ юйню а...лында, къатында адам болмай, эшикеде бир сабий, къойнуна от тюш...енча, къычырыб джылайды. (*А.Х.*)

8-чи иш. Айтымлада сёзлени керекли харифлерин салыгыыз. Белгиленген сёзлени бөлүмлеге юлешиб джазыгыыз.

1. **Юсюнде** зы...кыл, кир кён...еги, къара аякълары кыысты-кыысты аты...ыб, чы...макъ чачы бетине тюшо..., орамда бир тиширыу айланады. Анга энди хар ким юрен...ендиле, асыры сан **этмейдиле**. (Б.Х.) 2. Таула мийи...диле, суула сууу...дула, алай болса да, алада джаша...анла къууан...дыла. 3. Экинчи кюн, кюнорта да бол...унчу, юсюнде кёк...юл костюму бла орта бойлу къата...ы джаш, Муху Аягында бир дра...баш юйню **арбазында** сюелиб, кимни эсе да са...лайды. Теберди суу боз бетли болу..., кёмюклери..., шо...кълары тик **джагыалагъа** суу бю...ке, **шуулаб** барады. (Х.О.) 4. Джайны узун, и...си кюнлери джы...ча кёрю...едиле. Теберди ёзе...нге **Украинадан**, Ростов джанын...ан джаралыла, къач...ынчыла кёб келедиле. (Х.О.) 5. Хар барын...ан: дуп...урладан, юйледен, терекле...ен узун келе...келе **созулгъандыла**. 6. Юй хайунла: тууар, къой, эчки болсун – была барысы адамны кыйыны джетмей, кеслери ал...арына хайыр бермейдиле. 7. **Алакытай** че...кенчиги бла къаракёз кыы...чыкыны къойнума алдым, кё...юрегиме кыысым, къууанч тыбырлы болдум. 8. Устаз, заманы бла окъут...ан классыны болумуна кёре, текстни бир кесек кыысха...тыргъа неда созаргъа бо...лукъду. Алай болмай гра...матика ишле эт...ирсе да **джарарыкыды**. (С.А.)

9-чу иш. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала джазыгыыз. Сингармонизмни джоругъуна бойсунмагъан сёзле бар эселе, аланы табыб, тюз джазыгыыз.

Кечени-кече узуну тохтаусуз джа...уб, танг аласына шаушаларакъ болду. Чы...макъ башлы тауланы артындан къарагъан кюнню та...кълары джангы тюшген къарны джим-джим джылтыратады, алай а, ол халда кёб бармады. Терен къулакыны ийна...лаб келген тубан, джу...ургъанча, саулай джерге бирден джайылыб, кю...ню джарыгыны къой эсенг юч атламдан эки адам бир-бирин танымазча этди. Тубан бла бирге келген сабыр а...зчыкъ, чолпу бла сютно башын аулагъанча, терен къарны башын ары-бери сыйпайды. Сора аязчыкъ ул...удан уллу бола келиб, боранлаб тебреди. Джангы джа...гъан къарны тегерек-тегерек бура келиб, бир джерге къалаб башлады. (Б.Б.)

10-чу иш. Айтымланы, скобкалада сёзледен келишгенлерин сала джазыгыыз, белгиленген сёзлени бөлүмлеге юлешигиз.

1. Биз кюз артында колхозну терек бахчасында (**къозла, къозула**) джыйгъанбыз. 2. (**Къузгуннукъу, кундузнукъу**) – энчи, бёрюнюкю ортакъ. (*нарт сёз*) 3. Къолан къунажин (**джелим, джелин**) сала башлагъанды. 4. Къурутулгъан (**дугъумадан, дугъумдан**) этилген чайны ийиси ариу болады. 5. Адамла аны тегерегине (**басылдыла, басындыла**). 6. Джашла бассейнде джууунургъа (**абонент, абонемент**) алгъандыла.

11-чи иш. Сёзлеге джалгъаула къошуб джазыгъыз. Ала бла айтымла къурагъыз.

Эрши, къыш, туз, къаш, ингир, алма, шиндик, джангур, бешиш, гамиж, будай, къар, кертме, укка, сёз, хорлам, кюмюш, къол, акъыртын, хыны, мор, онюч, рахат, буз, сабан, сохан, къач, чабакъ, сермеш, таш, сюек, тартма.

12-чи иш. Бир-биринден башхалыкълары **о-ё, ы-и, у-ю** ачыкълада болгъан сёзле табыб джазыгъыз.

Ю л г ю: къол – кёл, туз – тюз.

13-чю иш. Берилген сёзлени ахыр харифлери бла сёзле къурагъыз.

Ю л г ю: салкъын – назик – каска – адам.

Джер, бёрк, кёгет, къууат, джыл, ёч, бёгек, джурт, ёлчем, хурмет, сагъат, сёз, ата, джар, темир, чоюн, нартюх, оймакъ, китаб, къагъыт, сууукъ, тешик, герох, кенгеш, сохан, зыраф, гургум, хуппеги.

14-чю иш. Берилген сёзлени бирер-экишер харифлерин тюрлендириб, джангы сёзле къурагъыз.

Ю л г ю: батдыр – сатдыр.

Челек – ..., къабын – ..., сапын – ..., къашыкъ – ..., джарлы – ..., сюз – ..., джортуб – ..., гоккалы – ..., боз – ..., аууз – ..., кёз – ..., тешик – ..., семиз – ..., къазыкъ – ..., кёмюр – ..., кюл – ..., къаз – ..., ал – ..., тик –

15-чи иш. Берилген сёзлени халатларын тюзете джазыгъыз.

Такъюзюк, чертлеюк, когюрчюн, эртембла, торечи, къутуру, ийнакъ, башыннан, кизгич, зангырдауукъ, джыймдыкъ, бюкюн, бойун, тыгылауукъ, хадаус, джумакъ.

16-чы иш. «Ю» таууш бла башланган сёзле табыб джазыгъыз эмда ала бла айтымла къурагъыз. Орус тилде «ю» таууш бла тенглешдиригиз, айтылыуда башхалыгъын ангылатыгъыз.

17-чи иш. «Ё» таууш бла башланган сёзле табыб джазыгъыз эмда ала бла айтымла къурагъыз. Орус тилде «ё» таууш бла тенглешдиригиз, айтылыуда башхалыгъын ангылатыгъыз.

18-чи иш. «Э» таууш бла башланган сёзле табыб джазыгъыз эмда ала бла айтымла къурагъыз. Сёзню ортасында «э» таууш къалай джазылгъанын кёргюзтюгюз эм ангылатыгъыз.

19-чу иш. «Нг» тауушу болгъан сёзле табыб джазыгъыз. Ала бла айтымла къурагъыз.

20-чы иш. «Къ» таууш бла башланган сёзле табыб джазыгъыз эмда ала бла айтымла къурагъыз.

21-чи иш. «Гъ» таууш бла башланган сёзле табыб джазыгъыз эмда ала бла айтымла къурагъыз.

22-чи иш. Точкаланы орунларына керекли харифлени сала джазыгъыз. Белгиленген сёзлени фонетика джаны бла тинтигиз.

Кёбдюле ариу **къана...лыла** – джы...лаучула, кычы...ыучула, мурул...аучула, сызгы...ыучула, **хауада** уч...анла, джерде джюрю...енле, **сууда** джюзгенле... Хар барыны бирер тюр...ю, кыылыгъы барды: кими ха...ырлы, кими ха...алы, кими огъурлу, кими **огъурсуз**, кими ариу, кими эрши...

Алай а кёгюр...юнча **суююмлюю**, аныча иле...ни, тазаны табаргъа кыйынды. Тын...лыкъны, **рахатлыкъ** джашауну белги...ине санайды халкъ аны.

Къалгъанлагъада береди халкъ бирер ышан. Сёз ючюн, гугурук кычырса, къо...акъ келеди, дейдиле; чау...ала хахайласала, джауаргъа этедиле, дейдиле... (Ч.М.)

23-чю иш. Сёзлени бёлюмлеге юлешиб джазыгъыз. Кесигиз сайлагъан беш сёз бла айтымла къурагъыз.

Джумарыкъ, гыбыт, гяхиник, бусхулла, джыйыллыкъ, кызычыкъ, джубуран, чалкычы, къозучукъ, гургум, биченлик, шкилди, джабышмакъ, гёзен, кырдык, джуммакъ.

Керекли адабият

1. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. – Черкесск: Ставропольское книжное издательство, 1963.
2. Алиева Т.К. Вариантность слова и литературная норма (на материале карачаево-балкарского языка). – Ставрополь, 2006.
3. Батчаев А-М. Х. Бусагъатдагъы къарачай тил. 1-чи кесеги Лексика. Фонетика. – Карачаевск, 2006.
4. Будаев А.Ж Система фонем современного карачаево-балкарского языка. – Нальчик: Эльбрус, 1968.
5. Будаев А.Ж. Малкъар фонетика эм аны окъутууну методикасы. – Нальчик, 1985.
6. Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика. Морфология. Синтаксис. – Нальчик: Эльбрус, 1985.
7. Гелястанов Т.С. Къарачай-малкъар тил. Ишлени джыйымдыгъы. – Нальчик: КБГУ, 2011.

8. Гузеев Ж.М. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил. 1-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1998.
9. Гузеев Ж.М. Карачаево-балкарская фонетика. – Нальчик: Издательство КБНЦ РАН, 2009. -240с.
10. Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика. Морфология. Синтаксис. – Нальчик: Эльбрус, 1985.
11. Толгурова А.З. Современный карачаево-балкарский язык. Часть 1. – Нальчик: Каб.-Балк. ун-т, 2002, - 30 с.
12. Улаков М.З. Современный карачаево-балкарский язык. Часть 1. – Нальчик, 2016.

Тема: «Къарачай-малкъар тилде сингармонизмни джорукълары»

Тема бла байламлы соруула

1. Сингармонизм деб биз неге айтабыз?
2. Сингармонизмни ненча тюрлюсю болады, анга юлгюле келтиригиз?
3. Къарачай-малкъар тилде сингармонизмге бойсунмагъан джалгъаула эмда сёзле къайсыладыла.
4. Сингармонизмни тынгылауукъ эмда эрин тюрлюсю къаллайла боладыла?

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Сингармонизмни джоругъуна бойсунмагъан джалгъаулары эсигизге тюшюрюгюз, аланы хар бири бла 10 сёз къураб джазыгъыз.

2-чи иш. Текстни джазыгъыз. Анда сингармонизмни джоругъуна толусу бла бойсунган сёзлени тюблерин сызыгъыз.

Кечени-кече узуну тохтаусуз джаууб, танг аласына шаушаларакъ болду. Чаммакъ башлы таулары артындан къарагъан кюнню таякълары джангы тюшген къарны джим-джим джылтыратады, алай а ол халда кёб бармады. Терен къулакъны ийнакълаб келген тубан, джууургъанча, саулай джерге бирден джайылыб, кюнню джарыгъын къой эсенг юч атламдан эки адам бир-бирин танымазча этди. Тубан бла бирге келген сабыр аязчыкъ, чолпу бла сютню башын аулагъанча, терен къарны башын ары-бери сыйпайды. Сора аязчыкъ уллудан уллу бола келиб, боранлаб тебреди. Джангы джаугъан къарны тегерек-тегерек бура келиб, бир джерге къалаб башлады. (Б.Б.)

4-чю иш. Сингармонизмни джоругъуна бойсунмагъан джалгъаулары эсигизге тюшюрюгюз, аланы хар бири бла 15 сёз къураб джазыгъыз.

5-чи иш. Сёзледе сингармонизмни джоругъуну бузулууу къайсы кысыкыла бла байламлыды.

Терезеле, киштик, къазауат, джыламукъ, залим, джылан, хали, хатерсиз, джуммакъ, джашилсыман, китаб, асхакъ, кино, аджир, назик.

6-чы иш. Сингармонизмни джоругъуна кёре, точкалары орунларына **-ыу, -иу, -юу, -уу** аффикследен бирин джазыгъыз.

Джугъутур сюр..., сют келтир...чю адам, чабакъ тут...чу, гыл...ну аягъы, къар...ун сынагъан сабий, зынгырда...къ тунакыла, къар...суз, тайчыкъ, эриш...ню адамы, сопрт бла кюреш...чю, кёз...де, бышлакъ сюз...чю.

7-чи иш. Эринли ачыкъ тауушлары болгъан беш сёз, эринсиз ачыкъ тауушлары болгъан беш сёз табыб джазыгъыз. Аланы тюрлендире, сингармонизмге келишгенлерин сынаб, тюблерин тартыгъыз, келишмегенлерини сылтаун ауздан айтыгъыз.

Ю л г ю:

- 1) ё-гюз, - - -
- 2) тенг-из, - - -
- 3) ё-гюз-ле-ри-биз-ден, - - -
- 4) тенг-из-чи-ле-ри-биз, - - -

8-чи иш. Сёзлени айтылгъанларыча джазыгъыз. Прогрессив ассимиляциягъа келишген кысыкылары тюблерин бир сыз бла, регрессив ассимиляциягъа келишген кысыкылары тюблерин эки сыз бла сызыгъыз.

Къызчыкъ, азчыкъ, тузсуз, чачсыз, къачса, джюкле, учса, артда, чачса, азсакъ, джанлы, ичсе, къазса, юзсе, кюзде, кырдыкга, кебге, тонла, кетгенли, тикге, чыракъгъа, атда, чыкыгъанма, джанган, кёзсюннген, отундан, чакыгъан, миннген, джазса.

9-чу иш. Сёзлени былай юлешиб джазыгъыз: 1) кенг эринли ачыклары болгъан сёзле; 2) тар эринли ачыклары болгъан сёзле.

Джол, сёз, тютюн, уллу, тёр, учуз, къурукъ, чёгюч, джурун, тюкюрюк, кюндюз, кёгет, бёгек, урчукъ, джанкылыч, четен, безгек, хузум, ёнгкюч, кырдык, кёгюрчюн, бышлакъ, гырджын, чюгюндюр.

10-чу иш. Сёзлени къатларында тюз формаларын джазыгъыз.

Уруль, лыбыта, рахын, Ырасул, ран, абрек, шагърей, халуа, кыбылы, медресе, рама, рычаг, хайуан, рысхы, рейка, класс, лимон, лифт, резин,

ысхарла, ыразы, ыграмм, пылащ, пирицеп, ылыппыр, ыстауат, ырадио, иресторан.

11-чи иш. Тيوبюнде берилген сёздеде ачыкъ тауушланы эринли, эринсиз, къаты, джумушакъ, кенг, тар болгъанларын аууздан айтыгъыз.

Ю л г ю: Къашыкъ –

а – къатыды, эринсизди, кенгди;

ы – къатыды, эринсизди, тарды;

э – джумушакъды, эринсизди, кенгди (элек);

е – джумушакъды, эринсизди, кенгди;

ю – джумушакъды, эринлиди, тарды (кюрт).

Бичен, гуммос, джашау, джылкъы, кергич, кёбелек, къайиш, сууукъ, рахат, саякъ, сескекли, солагъай, деппан, тегерек, юзгере, эринчек, ыхтюй, чакъмакъ, хасият, хазналы, дюккюч, узаймай.

Эсгертиу: Магъаналарын билмеген сёзлеригизни «Къарачай-малкъар-орус сёзлюкге» къараб, джазыб алыгъыз.

Керекли адабият

1. Алиева Т.К. Вариантность слова и литературная норма (на материале карачаево-балкарского языка). – Ставрополь, 2006.
2. Батчаев А-М. Х. Бусагъатдагъы къарачай тил. 1-чи кесеги Лексика. Фонетика. – Карачаевск, 2006.
3. Гелястанова Т.С. Къарачай-малкъар тил. Ишлени джыйымдыгъы. – Нальчик: КБГУ, 2011.
4. Гузеев Ж.М. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил. 1-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1998.
5. Гузеев Ж.М. Карачаево-балкарская фонетика. – Нальчик: Издательство КБНЦ РАН, 2009. - 240с.
6. Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика. Морфология. Синтаксис. – Нальчик: Эльбрус, 1985.
7. Толгурова А.З. Современный карачаево-балкарский язык. Часть 1. – Нальчик: Каб. – Балк. ун-т, 2002, - 30 с.
8. Улаков М.З. Современный карачаево-балкарский язык. Часть 1. – Нальчик, 2016.

Тема: «Къарачай-малкъар тилде графиканы, орфографияны эмда орфоэпияны тарихлери»

Тема бла байламлы соруула

1. Къарачай-малкъар графиканы ангылатыу.
2. Къарачай-малкъар алфавит, аны джарашдырыуну кысха тарихи.
3. Бусагъатдагы къарачай-малкъар алфавитни кемликлери.
4. Къарачай-малкъар орфографияны джарашдырыуну тарихи.
5. Къарачай-малкъар орфографияны принциплери эм баш джорукълары.
6. Къарачай-малкъар орфоэпияны баш джорукълары.
7. Ачыкъланы айтылыулары. Кысыкъланы айтылыулары.
8. Сёзлени айтылыуларыны джазылыулары бла келишмеулерини сылтаулары.

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Къарачайлыла бла малкъарлыланы тиллеринде тауушланы алышыныуларында **б-м, къ-х, к-г, у-ы, ё-е** орфоэпия энчиликлеге сёзле джазыгъыз.

Ю л г ю: биз – миз, къонишу – хонишу, кёзбау – кезбау.

2-чи иш. Берилген сёзлени тауушлары бла харифлерин айырыб джазыгъыз.

Бояу, ёмюр, тегене, зыгъыр, январь, космос, чанчхы, юлгю, тайчыкъ, кюрюч, подъезд, джёге, джууукълукъ, джыйырма, миллион.

Ю л г ю: Съезд: с, ь, е, з, д харифле [с], [й], [э], [с], [т] тауушла.

3-чю иш. «Я, ё, е, ю» харифле бла бирер тауушну эмда экишер тауушну билдирген онушар сёз джазыгъыз

Ю л г ю: аття, мая, чёгюч, кёмеуюл.

4-чю иш. Сёзлени халатларын тюзетиб джазыгъыз. Алай нек джазгъаныгъызны айтыб ангылатыгъыз.

Отуннан, тараккъа, келинге, тикке, тоннан, къартта, мингген, кетгелли, ашса, чашсыз, кюмбет, къашса, юсюннен, атта, кырдыкка.

5-чи иш. Тамырларында **нн, сс, лл, тт, пп** кысыкълары болгъан къарачай-малкъар сёзле табыб джазыгъыз. Аланы хар бири бла айтымла къурагъыз.

6-чы иш. Кесигиз сайлагъан он сѣзню орфография джаны бла тинтигиз.

7-чи иш. Берилген сѣздеде сѣлешуню мадарларына къайсы тюрлюлери келишеди.

Отуннан – отундан, чакъкъан – чакъгъан, тоннан–тондан, джасса – джазса, баргъаллы – баргъанлы, джюзсе – джюссе, тонла – толла, къашса – къачса, басха – бахса, ушса – учса, асхакъ – ахсакъ, аузундан – аузуннан, сѣлешмейдиле – сѣлешмейле, окумайдыла – окъумайла.

8 - чи иш. Сѣзлени точкаларыны орунларына **нл-лл, т-д, к-г, нг-ннг-нгнг** харифледен келишгенин джазыгъыз. Ала бла айтымла къурагъыз.

Башлат...ы, къош...лукъ, джа...ан, къа...лы, къа...а, ты...ан, ке...и, семир...и, джа...ы, са...ы, эртде...ик, ты...ылы, та...а, ат...ан, джо...урчха, те...е.

9-чу иш. Берилген текстни фонетика эмда фонематика транскрипция бла джазыгъыз.

Чыммакъ таула, джаб-джашил ёзенле,
Кём-кёк суула, таза хауа,
Салкъын джайлы, шош къышлы тау элле–
Ма биз туугъан, ма биз ёсген джерле! (С.А.)

10-чу иш. Сѣзлени алфавит джорукъ бла джазыгъыз.

Абдез, агъа, агъач, адабият, адебли, аманат, алим, ажымлы, алгъа, адеб, акъбет, азбар, артмакъ, азыкъ, айран, ашыкъ, айрымкан, артмакъ, алайтын, алгъын, аллея, ампер, армау, ант, аптека, асхакъ, аяусуз.

11-чи иш. Берилген сѣзлени халатларын тюзете джазыгъыз.

Ойун, къарыным, къара аякъ, тырактор, ыстакан, джайакъ, гумос, кезиу, мунга, кюйеу, дженгнгил, толла, аузуннан, къартта, баргъаллы, тоннан, чакъкъан, тикке, кюшлю, сурме.

12-чи иш. Белгиленген сѣзлени ахырларын табыгъыз.

Добайчыкъ **бёрюню**, айюню, тюлкюню, борсукъну, **агъазны**, сюлеусюню кёрмеген эди. Ол таугъа, **сыртха**, **чегетге** кёб бармагъан эди. Бир кюн атасы ишге **кетгенлей**, Добайчыкъ аны шкогун бойнуна тагъыб, агъачы да джерге тие, **сыртдан** аууб кетди. Джолда шкогун да атды. Келе тургъанлай, къаячыкъдан **джыгъылыб**, аягъын аурутду. Сора асхай, джылай юйге келди. Юйде тамада къарнашы Добайчыкъгъа бек къайгъылы болуб сорду. Добайчыкъ: «Мен айюден къачдым, ол мени сюрген эди», - деб хапар айтды. **Къарнашы** шкокну къайда болгъанын соргъанында, Добайчыкъ:

«Аны айю сыйыргъан эди», – деди.

13-чю иш. Сёзлени джазыгъыз, тамырларын бир сыз бла, джалгъауларын эки сыз бла сызыгъыз.

Къышлыкъ, джайлыкъ, тонлукъ, чепгенлик, къытайлы, испанлы, араблы, башчы, ишчи, отунчу, учуу, тюшюу, къонуу, къарау, барыу, билиу, юркек, къоркъакъ, уялчакъ, тартынчакъ, дырынчы, оракъчыкъ, атчыкъ, малчылыкъ, адамлыкъ.

Ю л г ю: Къызчыкъ, учуу.

14-чю иш. Тюбюнде берилген сёзлени окъугъуз, алфавитге кёре джазыгъыз. Айырылыб басмаланган сёзлени фонетика айырыу этигиз.

Безгек, дерс, ненча, огъурлу, **отджагъа**, ясли, джангы, пурч, джелбаш, **рахатлыкъ**, саулукъ, тылпыу, болджал, **есаул**, бугъоу, ёзен, абынчакъ, бадраджан, авиация, бурмабаш, **тутмакъ**, агай, быргъытамакъ, **ёзек**, зыккыл, адабият, уллукёз, файда, адеж, тогуз, **айрымкан**, талауул, алмасты, харам, анархия, басымлы, башхача, ариукёз, **сынджыр**, байрам, арпа, веранда, **ауруучу**, чанчхы, ачлыкъ, **гедеш**, ахсыныу, гёлендир, гёджеб, муккур, гынтды, гъырмыр, дерт, шакал, **аяусуз**, элчи.

Керекли адабият

1. Батчаев А-М.Х. Бусагъатдагъы къарачай тил. 1-чи кесеги Лексика. Фонетика. – Карачаевск, 2006
2. Будаев А.Ж Система фонем современного карачаево-балкарского языка. – Нальчик: Эльбрус, 1968.
3. Будаев А.Ж. Малкъар фонетика эм аны окъутууну методикасы. – Нальчик, 1985.
4. Гузеев Ж.М. О составе фонем современного карачаево-балкарского языка // Советская тюркология. – Баку, 1974.
5. Гузеев Ж.М. Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языка. – Нальчик, Эльбрус, 1976.
6. Гузеев Ж.М. Основы карачаево-балкарской орфографии. – Нальчик: Эльбрус, 1980.
7. Гузеланы Ж.М. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. 1-чи кесеги. Фонетика, фонология, орфоэпия. Графика эм орфография. Лексика эм фразеология. Лексикография. Учебник. – Нальчик, 2011.
8. Гузеланы Ж.М. Къарачай-малкъар тилни тинтиуню тарыхы эм проблемалары. Окъуу пособие. – Нальчик, 2011.

9. Гелястанова Т.С. Къарачай-малкъар тил. Лингводидактика текстлени джыйымдыгъы. – Нальчик: КБГУ, 2011.
10. Гелястанова Т.С. Къарачай-малкъар тил. Ишлени джыйымдыгъы. – Нальчик: КБГУ, 2011.
11. Улаков М.З. Современный карачаево-балкарский язык. Часть 1. – Нальчик, 2016.
12. Хапаева С.М. Къарачай-малкъар тил. Окъуу болушлукъ. – Карачаевск, 2017.
13. Шаваева Ш.А. Къарачай-малкъар тил. Ишлени джыйымдыгъы. – Нальчик: КБГУ, 2011.
14. Шаваева Ш.А. Балкарский язык. Метод. рек. для студ. неспец. отд. – Нальчик: Каб-балк. ун-т, 2012.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ

Тема: «Къарачай-малкъар тилни лексикологиясы»

Тема бла байламлы соруула

1. Къарачай-малкъар тилде лексикологияны бѣлюмлери (лексика, фразеология, лексикография, топонимика) эмда аланы ангылатыу.
2. Къарачай-малкъар тилде сѣзню лексика магъаналарыны баш тюрлюлери.
3. Бир магъаналы эмда кѣб магъаналы сѣзле.
4. Сѣзню лексика магъанасын къурагъан затла.
5. Бир магъаналы эмда кѣб магъаналы сѣзле. Къарачай-малкъар тилде сѣзню кѣб магъаналылыгы.
6. Сѣзню кѣчген магъаналарыны къуралыуларыны сылтаулары эмда мадарлары.
7. Метафора, аны тюрлюлери. Метонимия, аны тюрлюлери. Синекдоха.
8. Омонимлени ангылатыу. Къарачай-малкъар тилде омонимлени тюрлюлери: а) лексика омонимле, б) лексика-грамматика омонимле.
9. Къарачай-малкъар тилде джаратылыу джаны бла байламлыклары болгъан омонимле эм аланы тюрлюлери.

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Сѣзлени окъугъуз, аланы бир магъаналылары бла кѣб магъаналылары айырыб джазыгъыз. Кѣб магъаналы сѣзле бла айтымла къурагъыз.

Боюн, сырт, джумушакъ, баш, алтын, джоргъа, къобу, сууугъанды, джол, къол, сууукъ, джити, кенг, кюзгю, тюз, къалын, къаш, джагъа, эрин, ауур, боран, кюз, ат.

2-чи иш. Сѣзтугушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Адамны эрни, къаяны эрни; челекни башы, сѣзню башы, адамны башы, айны башы, чюйюндюрню башы, юйню башы, джараны башы, ишни башы, орамны башы, сютню башы; боюн джиги, сууну боюну; адамны бети, китабны бети, газетни бети; арба джол, барлыкъ джол, мешна джол, темир джол, джаяу джол, адамны джолу, джангы джол, терс джол, бу джол; джити уучу, джити кѣз, джити джаш, джити къая, джити бычакъ; джумушакъ гырджын, джумушакъ адам, джумушакъ шиндик; бѣрю улуйду, боран улуйду; сууну джагъасы, тонну джагъасы, костюмну джагъасы; алтын джюзюк, алтын чач, алтын адам.

3-чю иш. Омонимле бла айтымла кьураб джазыгъызыгъыз.

Кёл (ат) – кёл (сыфат), джаз (ат) – джаз (этим), дженг (ат) – дженг (этим), сууукъ (ат) – сууукъ (сыфат), тенг (сыфат) – тенг (сёзлеу), уллу (сыфат) – уллу (сёзлеу), аман (сыфат) – аман (сёзлеу), эт (ат) – эт (этим), ал (этим) – ал (сёзлеу), кьаш (этим) – кьаш (ат).

4-чю иш. Фразеологизмлени, кьош атланы эмда эркин сёзтутушланы айырыб джазыгъыз, эмда ала бла айтымла кьурагъыз.

Кёк кёз, сейир этеме, кьатын-кьыз, кьол джаулукъ, суу сурат, таш макъа, тели ауруу, чепкен сокъгъанлай, ариу сурат, акъыл токъмакъ, кьол джуу, ачыкъ джюрекли, адам тиш, тиш биле, кьол каб, кёлеги джыртылды, бел кьатдыр, кьол джуу, тели ауруу, талагъы турду, акъкъаш, кьат-къат.

5-чи иш. Сёзлени кёчюу магъаналарыны, аланы хар бирине экишер-ючюшер юлгю джазыгъыз.

Джаз, кьыйыры, тьюбу, ортасы, этеги, кьанаты, бет, джаулукъ, алма, сырт, аджаш, ашхы, тамыр, бет, аякъ.

Ю л г ю: Газетни бетин ач. Аминатны бети джарыды.

6-чы иш. Сёзтутушлада мийик, баш деген сёзлени магъаналарын ангылатыгъыз.

Мийик джер, мийик таула, мийик адам, мийик дараджа, мийик юйле; баш ауруу, баш джарты, баш сюек, баш таракъ, баш булгъаргъа, баш джюлюучю, баш кёлтюрмей, башын сыларгъа, башым чачылыб барады, башымдан кетмейди, сууну башы, шорпа башы, кастрол башы.

7-чи иш. Фразеологизмле бла нарт сёзлени айырыб окъугъуз. Ала бир-бирлерине не джаны бла келишедиле?

Суу сурат кибик; джаз ишлеген – кьыш ашар; тойгъан джерден туугъан джеринг багъалы; тели ауруу; келечиге ёлюм джокъ; кьол джуу; акъыл токъмакъ; дуния бла бир; сёз бердинг эсе, сёзюнге табыл; гаккыда тюк излеген; джолунг мамукъданды; кёзню джумуб ачхынчы; дунияны тутуругъу – ишлеген кьолла; джер бла тенг этди.

8-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Алада омонимлени табыгъыз да, тьюблерин сызыгъыз.

1. Столну аягъы сынды. Биз элни аягъында джашайбыз. 2. Бурунгу джазыу. Джазыу джардан атар. 3. Априлни аягъында, кюн аманла ачылыб, джер джылыу ангылай башлагъанды. Османни онг аягъында кьыяуу барды. 4. Кьобанны джагъасында гитче тирменчик барды. Хасанны кёлегини джагъасында малгар тьюме кёрюнеди. 5. Кёб бармай уруш тохтады. Ахмат,

къарнашынга уруш. 6. Джаула бла сермеш. Олсагъатлай сермеш башланды. 7. Агъы бар юйде берекет да барды (нарт сёз). Къарангы джолда акъ ташла (джомакъ). 8. Уруну арты къуру. (нарт сёз). Гардош уруну башын ачаргъа.

9-чу иш. Сёзлени омонимлерин табыгъыз да ала бла айтымла къураб джазыгъыз.

Къой, джаз, къулакъ, джагъа, алтын, джол, аякъ, бет, джити, кенг, джюз, тюйме, сюрме.

10-чу иш. Омонимле бла хайырлана, айтымла къурагъыз.

1.Къарт I(сыфат)	2. Бал I (ат)	3.Кёр I (ат)
Къарт II (ат)	Бал II (ат)	Кёр II (этим)
4.Ичги I (ат)	5.Иги I (сыфат)	6.Тиш I (ат)
Ичги II (сыфат)	Иги II (сёзлеу)	Тиш II (ат)

11-чи иш. Нарт сёзлени магъаналарын ангылатыгъыз. Иннет бла байламлы берилген Нарт сёзле бла хайырлана хапар къурагъыз.

Ана кёлю – бешикде, бала кёлю – эшикде. Ачыу – бычакъ, акъыл – саб. Джан татлы, заман – атлы. Аджал имбашынгда, мурат – тау башында. Айранны джагъы – къорлукъду, тюзлюкню джауу зорлукъду. Къарт болмагъан джерде къут болмаз. Уллу айтханны этмеген уллаймаз. Къонакъны къачан кетеригин сорма, къачан келлигин сор. Джеталмагъан – джер тырнар. Джыгъылгъанны сырты джерден тоймаз. Шох болургъа джыл керек, джау болургъа кюн керек. Сёзюнг къысха болсун, къолунг уста болсун. Татлы сёз – балдан татлы. Джашау суйген – джалынчакъ, хар залимге – оюнчакъ. Джашау дегенинг – тюш кибик. Къыркъ киши бир джанына – къыйыкъ киши бир джанына. Ышармагъаннга киши кюлмейди. Къартдан оюм чыгъар, сабийден оюн чыгъар.

12-чи иш. Омонимле бла сёзтутушла къураб джазыгъыз. Омонимле къаллайла (лексика, лексика-грамматика) болгъанларын ауздан айтыгъыз.

Аман (сыфат) – аман (сёзлеу), кюзгю (ат) – кюзгю (сыфат), чач (ат) – чач – (этим), ауурду (сыфат) – ауурду (этим), сюр (этим) – сюр (этим), башха (сёзлеу) – башха (сыфат), джау (ат) – джау (ат), сууукъ (сыфат) – сууукъ (ат), джаз (ат) – джаз (этим).

13-чю иш. Сёзлени омонимлерин табыгъыз, ала бла айтымла къурагъыз, ала къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

Чал, той, къаз, къол, турма, сау, джаз, джаурукъ, кюл, сюр, уллу, бет, кёз, джюз, алма, бурма, сюрме, тюйме.

14-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Алада омонимле табыгъыз да тюблерин сызыгъыз. Къаллай омонимле болгъанларын ангылатыгъыз.

1. Адамгъа эриш, алай зарланган этме. Ала эриш адамладыла.
2. Ауругъаннга – кийик саулукъ, джетген къызгъа – чилле джаулукъ.
3. Негеринге джаулукъ этме, къарнашлыкъ эт. 4. Узун Къол ичи бла суучукъ барады. Ауругъан джерден къол кетмез 5. Къарачай ач эсе будай гырджын нек ашамайды? 6. Чал сакъаллы къартла ныгъышда олтурадыла. Кырдыкны чал да къурутуб джый. 7. Колхоз малла джай сыртда отлайдыла. Атны сыртында джауур таблары барды. 8. Къачхы кюн джылтыраса да, джерни джылытмайды. Тилекчи болуб тамада баргъанымда, ол мени джылытмады. 9. Тюз кишиге джюз киши джакъ. 10. Тюзде буудан эсе юйде къоян ашхы.
(*нарт сёзле*)

15-чи иш. Тюбюнде берилген сёзлени хар бирини омоними барды. Быланы хар бири бла экишер айтым джарашдырыб джазыгъыз. Омонимлени тюблерин тартыгъыз.

Ичи, джагъасы, дженг, къол, джаулукъ, джаз, чач, тюйме, элтир, ахыры, эрнинде, аякъ, бойну, арт, бас, ачыкъ, джай, къой, джюз, кюл.

Керекли адабият

1. Алиева Т.К. Вариантность слова и литературная норма (на материале карачаево-балкарского языка). – Ставрополь, 2006.

2. Фразеология карачаево-балкарского языка: вопросы границ и семантических особенностей (Къарачай-малкъар тилни фразеологиясы: чеклери эмда семантика энчиликлери). – Карачаевск: КЧГУ, 2007.

3. Батчаев А-М. Х. Бусагъатдагъы къарачай тил. 1-чи кесеги Лексика. Фонетика. – Карачаевск, 2006

4. Виноградов В.З. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. – 1953. – №5.

5. Гузеев Дж.М. Основы карачаево-балкарской орфографии. – Нальчик: Эльбрус, 1980.

6. Гузеев Дж.М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. – Нальчик: Эльбрус, 1984.

7. Гузеев Дж.М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. – Нальчик: Эльбрус, 1985.

8. Гузеланы Дж.М. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. 1-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1998.

9. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978.

10. Дудников А.З. Современный русский язык. – Москва: Высшая школа, 1990.

11. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Дж.М. Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.
12. Карачаево-балкарско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1989.
13. Улаков М.З. Современный карачаево-балкарский язык. Часть 1. –Нальчик, 2016.
14. Хапаева С.М. Къарачай-малкъар тил. Окъуу болушлукъ. – Карачаевск, 2017.
15. Шанский М.Н. Лексикология современного русского языка. – Л.: Наука, 1972.
16. Шаваева Ш.А. Къарачай-малкъар тил. Ишлени джыйымдыгъы. –Нальчик: КБГУ, 2011.

Тема: «Къарачай-малкъар тилде синонимле»

Тема бла байламлы соруула

1. Синонимлени ангылатыу.
2. Бусагъатдагъы тил билимде синонимни эм синонимияны юсюнден джюрюген оюмла.
3. Синоним тизгинни ангылатыу.
4. Бир магъананы тюрлюлери болгъан синонимле.
5. Стилъ эм экспрессия энчиликлери болгъан синонимле.
6. Сёзню тюрлюлери эм бирча тамырлы синонимле.

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Сёзлени синонимлерин таба, ала бла айтымла къураб джазыгъыз.

Аша, иги, таза, ариу, акъырын, осал, талай, гугурукку, кирсиз, сабыр, батыр, къоркъакъ, ингир, уллу, туугъан джер, хатерли, эсли.

Ю л г ю: арыкъ – къатангы, тенг – тамам, къарыулу – кючлю.

2-чи иш. Айырылыб джазылгъан сёзлени синонимлерин скобкалада келтире, джазыгъыз.

Билим адамгъа *къанатды* (Нарт сёз). Окъугъан асыу, окъумагъан *джарсыу* (Нарт сёз). Аны *тюрсюню* адамны джылатырча эди (Б.Д.). Тау башлагъа биягъынлай кёксюл *чарс* чабды (Дж.Х.). Огъартын ургъан сууукъ аязчыкъ чалкъычыланы джукъусурагъанларын *терк* огъуна кетереди (Б.М.). Таугъа *ёрлерге* юреннгенибиз себебли, тикге таукел чыгъыб барабыз (Х.Н.). Тауланнга дуняда эм джигит кеси болгъанча, бютеу дуня бары анга

къарагъанча кёрюндю (С.К.). **Ашхам** бола, джангур къоркъууун джел этер дегенлей, букьуну сюре, джел да джетди (Б. А.-М.). Ол **терк** хазырланыб, джолгъа ашыгъыш джюрюш бла атланды (Э.Х.).

3-чю иш. Бу сёзлеге синонимлик этген сёзлени кёргюзюгюз, эм ала бла сёзтутушла къурагъыз.

Накъырда, ётгюр, чам, джелимсиз, гитче, осал, тартынчакъ, чомарт, кючлю, таукел, азбука, сагъыш, сый.

4-чю иш. Берилген сёзлеге синонимле табыб джазыгъыз. Ала бла айтымла къурагъыз.

Ант, къыйырсыз, намыслы, хыликке, ашхам, къууан, ишле, мазаллы, чаб, ауузлан, джигит.

5-чи иш. Сёзлеге тюбюнде берилген синонимлени къошуб, парала этиб джазыгъыз.

Ояргъа, таукел, басымлы, сюрюнюрге, намыс, азбука, факыр, сагъыш, айырыргъа, ууатыргъа ышарыргъа чам, джелимсиз.

(*Берилген сёзлеге синонимле:* Алфавит, накъырда, джарлы, ётгюр, къайгъы, чачаргъа, ангыларгъа, сабыр, дженгил, сый, сындырыргъа, кюлюрге, абыныргъа).

6-чы иш. Берилген сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Букъ – бугъун, байрым – байрам, байлам – байлау, джауум – джауун, элли – элчи, басыл – басын, къоз – къозу, бошай – бош бол, чай – шай, турдур – тургъуз, таз – тас.

7-чи иш. Берилген сёзтутушланы къоша, айтымла къураб джазыгъыз. Айтымгъа член болгъанларына кёре, омонимлени, синонимлени, антонимлени тюблерин сызыгъыз.

1. Атны башы – хапарны башы, сары джау – къанлы джау, чепкенни этеги – джерни этеги, столну аягъы – хапарны аягъы.

2. Терк джетди – дженгил келди, таукел атлады – туракълай башлады, келбетли адам – чырайлы джаш.

3. Акъырын атлайды - дженгил сёлешеди, мийик таула -алаша сыртла, онгнга бурулду - солгъа айланды.

Ю л г ю: Атны башы кёрюндю. Хапарны башы башланды. Ахмат болушлукъгъа терк джетди. Ол дженгил келди. Исса акъырын атлайды. Ол дженгил сёлешеди.

8-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, хар айтымда белгиленген сёзню тюбюнде берилген сёзледен анга синонимлик этерик сёз бла ауушдуругъуз.

Ю л г ю: Орамны ёрге экеулен ашыгыш оздула. Орамны ёрге экеулен гузаба оздула.

1. Уллу билимине базыб кьалмай, Суфият хар дерсине ажымсыз хазырланады. 2. Наныкъ, бушууун кёкюрегине сыйындыралмай, хапарны тизди. 3. Джарлы Наныкъны ол аламат эри да аскерде ёлюб кьалды. 4. Бурун Къарачайда, кьызланы юйде ауурлукьгъа санасала да, Ибрай кьызларына джашындан аз кьууанмай эди. 5. Аскерчиле хар кимде табылгъан азыкьны бирге джыйыб, юлешдиле. 6. Гьджыны джюреги Домалайны тюз хапарын билирге таралады. 7. Той джарылады, кьумурсхабет джашла, джасанма кьызла чайкъаладыла. 8. Бизге билимли, къаджыкъмагъан, таукел адамла керекдиле. 9. Сафар не айтыргъа билмей, ёрге къобду, баш энгишге къараб хыйсабын ангылатыргъа дыгалас этди. 10. Дауум секириб къобуб, эшикни чюйюн салыб, эрлай письмоланы джыйыб, орунга кирди. 11. Ол адамла иги иннет бла келселе, бугъуна айланырыкъ тюл эдиле. 12. Алым, къарнашым, инджилеме, кюйеме, не этейим, мадар табмайма, заманны оздургъанма, окьуусуз кьалгъанма, ёкюнеме. 13. Зарият къалай эсе да тирилгенча, къанатланганча кёрюнеди. 14. Школла бизни тёллюбюз билим берген, акъыл адамла юретген кёб билирге керекдиле. 15. Чомур да чырайсыз джаш тюлдю. 16 Анагъыз джюрек ауруудан ауушду, ол дунясы джарыкъ болсун! 17. Чомуча тели тюлдю, къайгысыз огъурлу сабийди. (О.Х.)

Ауушдурургъа берилген синонимле: сёзсюз, учун, сейирлик, ёлдю, омакъ, эртде, сокъуран, ачыуун, бёледиле, керти, батыр, турду, сыфатсыз, къадауун, умут, сансыз-санаусуз, къаугъасыз.

9-чу иш. Берилген текстде омонимлени, синонимлени, антонимлени, ала бла байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

1. Ат аягъы да сууну бокълайды. Къартны ючюнчю аягъы таякъды. Сёз, кёрмесе да, аягъы бла джюрюйдю. Сёзню башы къаты болса, аягъы татлы болур. Татлы ашны кёб чайнасанг, ачы болур. Татлы сез — балдан татлы. Татлы тилли кьозу эки ананы эмер.

Чёплеуню башы да кюнню ызындан айырылмайды. Челекни башы ачыкъ болса, бетге уят керекди, уялмаса уа таякъ керекди. (Нарт сёз)

2. Урлау, кьымыу, сызыу, тайдырыу — аман адамны ышанларыдыла. Къоркъакъ, кьызбай, къоянджюрек, ётсюз адамладан джигитликни сакълама. Биреуден алгъан затларынгы саулай, бютеу, тюбелек къайтарлыгъынгы унутма. Ишлеген ишингде зыкъылыкъ, хомухлукъ, чийбеллик этме.

3. Ашхы тенг джолгъа салыр, аман тенг джолдан шашдырыр. Ашхылыкъ джерде джатмайды, аманлыкъ а суугъа батмайды. Бай бир алыр, джарлы эки алыр. Батыр бир ёлюр, къоркъакъ минг ёлюр. Иги къонакъны сёзю къалыр, аман къонакъны беши къалыр. (нарт сёз)

Ю л г ю: Атны аягъы – сѣзню аягъы.....

Зыкылыкъ, хомухлукъ этме.....

Ашхы тенг – аман тенг.....

10-чу иш. Фразеологизмлени орнуна синонимле салыб джазыгъыз.

1. Омакъдан джер джарады. – Омакъ кийинеди.
2. Айтханын джерге тюшнормейди. –
3. Алтын этегинге башым къонакъ. –
4. Бетин тулукъгъа сугъарыкъ болду. –
5. Бетине сыйындырыб айтады. –
6. Мыйыкъ тюбюнден ышарады. –
7. Къуйругъун къалач этиб кетди. –
8. Харсха келирге башлагъанды. –

11-чи иш. Тюбюнде берилген синонимле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Аламат – иги – ашхы, аша – ауузлан, ариу – таза – кирсиз, ишле – урун, къыз – ачыулан, хо – болсун – ашхы, тюз – туура, тынч – шош, багуш – кир, байла – кыс, артыкълукъ – зорлукъ, атлан – тебре, аслам – кѣб – талай – иги танг.

12-чи иш. Сѣзлеге тюбюнде берилген синонимлени къошуб, парала этиб джазыгъыз.

Ю л г ю: Ёнкюч – борч...

Гугурук, азбука, тынч, мал, къазауат, хакъ, туюнош, сохта, сылтау, таза, кюсе, таныш, сейир, татыусуз, битдир, теб, ашлау, дженгил, тѣзюм, къапхакъ, тынгылы, тонгуз, тохта, от джагъа, сопала, чунгур, чийсыл.

Берилген сѣзлеге синонимле: дамсыз, кычырыучу, учхара, алфавит, рахат, талпы, тый, хайыуан, уруш, тауус, айлыкъ, сермеш, окъуучу, чурум, кирсиз, шагърей, тамаша, ур, сахан, терк, уру, сабырлыкъ, тик, толу, чочха, тыбыр, тую.

Керекли адабият

1. Алиева Т.К. Вариантность слова и литературная норма (на материале карачаево-балкарского языка). – Ставрополь, 2006. – 288с.

2. Батчаев А-М. Х. Бусагъатдагъы къарачай тил. 1-чи кесеги Лексика. Фонетика. – Карачаевск, 2006
3. Виноградов В.З. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. - 1953. - №5.
4. Гелястанова Т.С. Къарачай-малкъар тил. Ишлени жыйымдыгъы. – Нальчик: КБГУ, 2011.
5. Гузеев Ж.М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. – Нальчик: Эльбрус, 1984.
6. Гузеев Ж.М. Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. – Нальчик: Эльбрус, 1985.
7. Гузеланы Ж.М. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. 1-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1998.
8. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978.
9. Дудников А.З. Современный русский язык. – Москва: Высшая школа, 1990.
10. Карачаево-балкарско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1989. – 832 с.
11. Малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукълары (Жарашдыргъанла: Ахматланы И.Х., Гузеланы Ж.М.). – Нальчик: Эльбрус, 1991.
12. Улаков М.З. Современный карачаево-балкарский язык. Часть 1. – Нальчик, 2016.
13. Хапаева С.М. Къарачай-малкъар тил. Окъуу болушлукъ. – Карачаевск, 2017.
14. Шанский М.Н. Лексикология современного русского языка. – Л.: Наука, 1972.

Тема: «Къарачай-малкъар тилде антонимле»

Тема бла байламлы соруула

1. Антонимлени ангылатыу.
2. Къарачай-малкъар тилде антонимлени къуралыу мадарлары.
3. Тамырлары бирча эм тамырлары башха антонимле.
4. Антонимлени суратлау чыгъармалада хайырланлыулары.

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Берилген антонимле бла хайырлана, айтымла къурагъыз.

Аман – иги, сууукъ – исси, хайыр – заран, джарлы – бай, акъыллы – тели, акъ – къара, бар – кел, эртденги – ингирги, кенг – тар, узун – къысха,

къууанч – бушуу, ёрге – энгишге, къышхы – джайгъы, бетсиз – адебли, чемер – чолакъ.

2-чи иш. Бу антонимле тилни къайсы кесеклеридиле? Антонимле бла хайырлана айтымла къураб джазыгъыз.

Баш – тюб, ары – бери, мийик – алаша, бар – кел, кюл – джыла, таза – кир, элт – келтир, кече – кюн, сууукъ – исси, къысха – узун.

3-чю иш. Бу эки къауум сёзден бир бирине антонимлик этген сёзлени айырыб джазыгъыз.

1. Кел, бурун, мийик, джылы, ёрге, кёб, таза, эсли, кючлю, тамада, уллу, акъыллы, оюмлу, борбайсыз, хата, джиби, акъ, толу, кенг.

2. Гитче, алаша, бар, энгишге, бусагъат, кел, аз, эссиз, сууукъ, тели, къарыусуз, къарыулу, оюмсуз, борбайлы, хайыр, кеб, къара, джарты, тар.

4-чю иш. Магъаналары бир бирлерине къаршчы келген сёзлени табыгъыз, ала бла айтымла къурагъыз.

Джарлы, эртде, кёб, энгишге, кече, токъ, дженгил, бай, кеч, къызгъанч, халал, тели, акъырын, ачыкъ, акъыллы, осал, джабыкъ, ёрге, акъырын, аламат, къарангы, дженгил.

5-чи иш. Берилген текстни къарачай-малкъар тилден орус тилге кёчюрюгюз. Кесигизни оюмугъузну айта текстни мындан ары бардырыгъыз.

Анам! Ол сёз хар адамгъа къалай багъалыды. Хар адамны анасы барды. Аналаны юсюнден кёб джыр этилгенди, кёб суратлау эмда музыка чыгъырма джазылгъанды. Бизни анагъа суймеклигибизни толусу бла не аламат джыр да айтыб билдираллыкъ тюлдю. Анам! Бу сёзню хар адам, къалай болса да, бир джылы сезим бла айтады. Ол сезимге суймеклик дерге боллукъ тюлдю: бизни аналагъа кёлюбюздеги сезим не кючлю суймекликден да ёлчемсиз уллуду.

Анасы болгъан бек уллу насыбды. Андан джууукъ бизге ким болургъа боллукъду? Алайды, мени анам да меннге эм игиди. Бир соруу сорулургъа болур, биз аналарыбызны алай нек сюебиз? Анга джууаб берген къыйын тюлдю.

6-чы иш. Бу антонимле тилни къайсы кесеклеридиле? Тилни ол кесеклери болгъан джыйырмашар антоним джазыгъыз.

Мийик – алаша, кёб – аз; ариу – эриши, таза – кир, акъыллы – тели, элт – келтир, кюндюз – кече.

7-чи иш. Сёзлени антонимлерин, синонимлерин да табыб, сёзтутушла къураб джазыгъыз.

Иги, аман, ариу, кёб, бай, джарлы, уллу, тамада, бусагъатда, къарыусуз.

Ю л г ю: Иги адам — ахшы адам — аман адам — осал адам — болумлу адам — болумсуз адам — джараусуз адам.

8-чи иш. Берилген текстде омоннимлени, синонимлени, антонимлени табыгъыз эм тюблерин сызыгъыз.

1. Кюнню кёзю «джерде бу кыйынлыкъны кёрмейим» дегенча, кыйырсыз дангыл тюзню башы бла тюзюб, батаргъа кысылды. Кечени къарангылыгъындан кёзюнг, аягъынг басханны кёрмей эдинг. 2. Минги Тауну къучакълаб, майырылышыб келген булутла – была бары да кысха заманны ичинде бу джерлеге кыш келлигин билдире эдиле. 3. Кавказны тауларыны тёпелерин акъ къар басханлай турады. Сохта джашчыкъ, тобукъланыб, бузоучукъну эркетете тургъан заманда, башында уллу сагъыш кыйнай эди. 4. Акълима кыйнай тургъан къазандан джаулу сохтаны чыгъарыб сахан табакъгъа салды. 5. Умарны башын сагъыш кючлеб тургъанлай, ким эсе да билегине тийди. 6. Тауну къара булутла кючлегендиле. 7. Чомарт берген да этер, алгъан да этер. Дженгил адам халал болады. (нарт сёзле). 8. Алкъын мени атханым да джокъду, алай болса да сен стауат кыйырын сакъларгъа хазыр бол. (Къ.Д.)

9-чу иш. Айтымлада, назму юзюкледе да антонимлени табыгъыз, ала тилни кыйсы кесеклери болгъанларын ангылатыгъыз.

I. 1. Сагъытны ичи, тышы да бирден къабына турса да, кесин тыяргъа кюрешеди (Къ. А.). 2. Бу зат Дамашны кече илгендириб уяндыра, кюндюз джюрегин кемире эди (Къ. Н.). 3. Этген бек тюз этесиз, алай аны сизге хатасы болмаса, не хайыры боллугъун бирда ангылаялмайма (Х. М.). 4. Окъууну тамыры ачыды, кёгети уа татлыды (нарт сёз) 5. Гитче уллуну къачын кёре, уллу гитчени аяй, джакълай джашасала, керти джашау ол боллукъ болур эди (Къ. Н.). 6. Байны малы джарлыны башын аурутур (Нарт сёз) 7. Бу кёб мал сойду, бу уа — аз (Ч. Б.). 8. Бирде байла бла джарлыла эки айыры болуб туюношгенлери кёзюне кёрюнедиле (Г.Б.).

II. Хар джан этеди кьуллукъ,
Болса да гитче, уллу.
джарсыу кетер,
Къууанч джетер,
Къоркъма сен. (Къ. Къ.)

Джарлылыкъ дегенинг да келеди, балачыкъ,
Кюз артында чапыракъ акъгъанлай;
Байлыкъ дегенинг да келеди, балачыкъ,
Джаз башында агъач чакъгъанлай. (Фольклордан)

10-чу иш. Антонимлени быллай къауумлагъа юлешигиз: 1) магъана джаны бла башхалыкълары кѣб неда аз болгъанын кѣргюзтген антонимле; 2) магъана джаны бла башхалыкълары тюрленмегенин кѣргюзтген антонимле. Аланы бир – биринден не башхалыкълары болгъанын ангылатыгъыз.

Аман – иги, артха – алгъа, акъ – къара, туура – таша, уллу – гитче, сууукъ – джылы, ачыкъ – джабыкъ, ата – ана, къарангы – джарыкъ, къууан – джарсы, олтур – тур, кир – таза, мийик – алаша, эски – джангы, эртдеги – бусагъатдагъы, бай – джарлы.

11-чи иш. Берилген сѣзлеге аланы антонимлерин келтире джазыгъыз, ала бла айтымла къурагъыз.

Кенг арбаз, узун джыджым, мийик къая, зыбыр ун, узакъ шахар, узун къумач, терен кѣл, джассы белибау, ауругъан сабий, узакъдагъы эл, мутхуз кюн.

12-чи иш. Нарт сѣздеде антонимлени табыб, тюблерин тартыгъыз, магъаналарын айтыгъыз.

1. Аджал – имбашында, мурат – тау башында. 2. Илмуну тамыры ачы, кѣгети татлы. 3. Игиден иги хапар эштира, амандан аман хапар. 4. Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау билмез. 5. Бай билгенни джарлы да биледи, айтыргъа болмайды ансын. 6. Олтурса – бийче, турса – къарауаш. 7. Кѣб сѣлешген – кѣмюрдю, аз сѣлешген – алтынды (кюмюш). 8. Джыджымны – узуну, сѣзню къысхасы ашхы. 9. Джер джауумну джухунчу кѣкден джауум джаумайды. 10. Эртденги булут къызарса, ингири джангурлу болады. 11. Джай ишлеменген, кюз гырджынлыкъ тилер.

13-чю иш. Айтымлада эм назмулада антонимлени табыгъыз, ала тилни къайсы кесеги болгъанын ангылатыгъыз.

1. Этген бек тюз этесиз, алай аны сизге хатасы болмаса, не хайыры боллугъун бирда ангылаялмайма (Х.М.) 2. Джашауда зауукълукъ бла къыйынлыкъ аякълашыб келеди (нарт сѣз) 3. Анда-мында ойнай тургъан сабийле джолдан кетиб, чалманнга не хунагъа къысылыб, анга сейир этиб къарайдыла (Х.М.) 4. Игиден иги хапар эштира, амандан аман хапар (нарт сѣз) 5. Гитче уллуну къачын кѣре, уллу гитчени аяй, джакълай джашаса, керти джашау ол боллукъ эди. (Къ.Н.) 6. Байны тылпыуу тирмен бурады, джарлыныкъы уа тартмайды (нарт сѣз)

7. Джарлылыкъ дегенинг да келеди, балачыкъ,
Кюз артында чапракъ акъгъанлай;
Байлыкъ дегенг да келеди, балачыкъ,
Джаз башында агъач чакъгъанлай (Фольклордан).

8. Сиз, ашхыла, къалыгъыз,
Муратыгъызны алыгъыз,
Биз аманла кетейик,
Ахыратха джетейик, – (Л.Р.)

14-чю иш. Берилген сёзлеге керекли антонимлени къоша джазыгъыз.

Тамада, мазаллы, эсли, джарлы, къарыулу, къарт, ёрге, таза, къызгъанч, джарыкъ, сууукъ, акъ, кенг, узун, акъыллы, бар, мийик, келтир, кёб, эртде.

15-чи иш. Берилген сёзлеге аланы антонимлерин табыб джазыгъыз, ала бла экишер айтым къурагъаз.

Ю л г ю: Аман адам – иги адам, ашхы адам.

Аман адам, ачыкъ эшик, ёге ана, къарангы юй, учуз къумач, мийик къая, эски кийим, мутхуз кюн, узун джол, узакъ эл, акъ джаулуку, джигит джаш, таша джер.

Керекли адабият

1. Алиева Т.К. Вариантность слова и литературная норма (на материале карачаево-балкарского языка). – Ставрополь, 2006. – 288с.
2. Батчаев А-М. Х Бусагъатдагъы къарачай тил. 1-чи кесеги Лексика. Фонетика. – Карачаевск, 2006
3. Виноградов В.З. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. 1953. - №5.
4. Гелястановна Т.С. Сборник упражнений. Практический курс балкарского языка (лексикология). – Нальчик: КБГУ, 2012.
5. Гузеев Ж.М. Основы карачаево-балкарской орфографии. – Нальчик: Эльбрус, 1980.
6. Гузеланы Ж.М. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. 1-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1998.
7. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978.
8. Дудников А.З. Современный русский язык. – Москва: Высшая школа, 1990.
9. Карачаево-балкарско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1989. – 832 с.
10. Улаков М.З. Проблемы лексической стилистики карачаево-балкарского языка. – Нальчик: Эльбрус, 1995.

11. Улаков М.З. Современный карачаево-балкарский язык. Часть 1. – Нальчик, 2016.
12. Хапаева С.М. Къарачай-малкъар тил. Окъуу болушлукъ. – Карачаевск, 2017.
13. Хапаева С.М. Суратлау текстни филологиялыкъ тинтиу. Оъуу-методика болушлукъ. – Карачаевск, 2017.
14. Шанский М.Н. Лексикология современного русского языка. – Л.: Наука, 1972.

Тема: «Къарачай-малкъар тилде эскирген сёзле»

Тема бла байламлы соруула

1. Къарачай-малкъар тилде эскирген сёзле:
историзмле бла архаизмле, аланы стиль джаны бла хайырланылыулары.

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Историзмле бла архаизмлене айырыб джазыгъыз. Кесигиз сайлагъан беш сёз бла айтымла къурагъыз.

Къалкъан – шлем; сырпын – волшебный меч; думада къама – кинжал; аталгъы – топор; мечукъа – ружьё; балхам – мазь; кюбе – кольчуга, панцирь, латы; келеджек – будущее, грядущее, предстоящее; зийдан – темница, яма; шекел – вид, облик, подобие; абрек – разбойник; ахтигер – балаган, лачуга; гыл – мзда, выгода; дигиза (карач.) – няня, кормилица; (балк.) женщина, обслуживающая молодую невесту; джелпек – парус; томпакъ – бронза; джессир – плен, пленник; керамат – рай, райский; къадар – судьба, рок, предназначение; мархамат – милость, милосердие; фарыз – обязанность, долг; тарикъат – праведная жизнь; шапагъат – заступничество, милость; мусафир – странник; джердешлик – землячество.

2-чи иш. Берилген эски сёзле бла хайырланыб, айтымла къурагъыз, аланы магъаналарын ангылатыгъыз.

Гырмык (биченни тартыргъа хансдан этилген джыджым), быкъы (эшике салынган стойка атны неда хар заманда керек болгъан затланы тагъаргъа), зукку, салах, тулукъ (юй хайуан териден этилген машок), чомача (джугъунга чанчылгъан чыгъанакъ), гяхиник (джаз джангы чыкъгъан ханс), артмакъ, сюлеусюн (чегетде айланган джаныуар – барс, рысь), одал (сары чагъыучу, уллу чапракълы кебджыллыкъ ханс), тохана (патчах олтургъан

омакъ шиндик), минара (миллетни намазгъа чакъырыучу башня), кямар, сыбыртхы (малны сылагъан камчи).

3-чю иш. Сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз, эм ала бла айтымла къурагъыз.

Мекам, уууз, мюрюд, къасмакъ, кюмюш, азмыч, лыхтын, кегей, хуппеги, айрымкан, голлу, гуждар, бадраджан, алгюзор, тыхтен, мытчы, азмыч, такъюзюк, хантус, кеселекке, тамаша, келеджек, наша, аждагъан, къасабчы, чюгюндюр.

4-чю иш. Текстни окъуб, кесигиз билген эски адетлени кьошугъуз.

ЭСКИ КЪАРАЧАЙ АДЕТЛЕ (АДАМНЫ ТУУГЪАН КЮНЮ)

Адамны туугъан кюнюн Къарачайда хар джыл сайын белгилеген адет болмагъанды – къуп-къуру биринчи джылын белгилеб, джыл гырджын этгендиле. Сабийни джылы джетген кюн джууукъ-тенг джыйылгъандыла. Алай уллу болмаса да, маджал ашарыкъ этгендиле. Эм баш зат а бу болгъанды: джерге кийизни, не кюйюзню джайыб, аны юсюне тюрлю-тюрлю затланы атхандыла. Къызчыкъ эсе, баш таракъны, кюзгюню, къыптыны, урчукъну, айтыргъа, тиширыу джюрютюучю затланы салгъандыла, джашчыкъ эсе уа – эркиши джюрютюучю затланы. Къуранны уа экисине да салгъандыла.

Аланы къатларына сабийни олтуртуб, уллула «нени аллыкъды экен» деб ашыгъыш сакълагъандыла. Сабий джылтырагъан затны бек сюеди, сёз ючюн, къызчыкъ узалыб кюзгюню алса, «оу-оу, бу уллу болса, кюзгюге къараб, кесин тюзетиб тургъандан озуб, джукъгъа узаллыкъ тюлдю» деб, онгсунмагъандыла. Къыптыны алса, кийим уста боллукъду деб, къууаннгандыла.

Алай бла кийизге тегюлген хар затны кесини магъанасы болгъанды. Сабийле джылтырагъан затны бек суйгенлери себебли, мазаллы ауур Къураннга сан бири узалгъанды. Сабий Къураннга тийсе уа, ол иги ышаннга саналыб, тийреге хапар болуучан эди.

Къарачайлыла да туугъан кюнлерин бусагъатда хар джылын да белгилейдиле. (Б.Х.)

5-чи иш. Берилген сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз, эм ала бла айтымла къурагъыз.

Азмыч, алмаир, бедербет, камсык, муртху, сохта, джёрме, къыйма, белеуют, тиш джырна, ашыра джырна, уууз, джууурт, хюппеги, суусаб, кемиз, тамызыкъ, джабагъы, чомарт, тилимди, ётюрюк, кюпес, джохар, генезир, болджал, беджен, атауул, тутхуч, уууч, халджар, чомарт, шагъат, эмилик, юйреу, оджакъ, сазбет.

6-чы иш. Бу сёзлени эскирген синонимлери къайсыладыла? Аланы хар бири бла бирер айтым къураб джазыгъыз.

Тапха, басма, помидор, январь, май, июль, ноябрь, кёнчек, джау, букварь, история, джыйылыу, ашлау, секунд/минут, бачама.

7-чи иш. Архаизмлени синонимлерин табыгъыз. Ала бла айтымла къурагъыз.

Байтал, чериу, гымышсакъал, джасакъ, масхаб, кесамат, сипи балакъа, асыу, айгъакъ, балата, хасият, къонкъасы, кюбе, мырышкы, келеджек, генезир, салта, матухлукъ, зийдан, гыл, хаким.

8-чи иш. 10 историзм табыгъыз, ала бла айтымла къураб джазыгъыз.

9-чу иш. Берилген сёзлени историзмлеге бла архаизмлеге юлешигиз, магъаналарын ангылатыгъыз.

Къул, бий, баклажан, элифле, чабыр, чойке, чериу (аскер), май (джау), тюйме, гыбыт, къарауаш, джалчы, аэроплан, абычар, тартма, талкъы, уууч, бечел, шалбар, мыртазакъ, мысхал, община, племя, аба, джасакъ, кычырым, кыргъый, мазар (къабыр), масхаб, джортууул, къодучу, чагъар, хасият (энчилик), талкъы, тулукъ, ыхтау, кюбе, дигиза, гыл, джелпек.

10-чу иш. 10 архаимз табыгъыз, ала бла айтымла къураб джазыгъыз.

Керекли адабият

1. Алиева Т.К. Вариантность слова и литературная норма (на материале карачаево-балкарского языка). – Ставрополь, 2006. – 288с.
2. Батчаев А-М.Х. Бусагъатдагъы къарачай тил. 1-чи кесеги Лексика. Фонетика. – Карачаевск, 2006
3. Виноградов В.З. Основные типы лексических значений слов // Вопросы языкознания. - 1953. - №5.
4. Гелястанова Т.С. Сборник упражнений. Практический курс балкарского языка (лексикология). – Нальчик: КБГУ, 2012.
5. Гузеев Ж.М. Основы карачаево-балкарской орфографии. – Нальчик: Эльбрус, 1980.
6. Гузеланы Ж.М. Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. 1-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1998.
7. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978.
8. Дудников А.З. Современный русский язык. - Москва: Высшая школа, 1990.
9. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.
10. Карачаево-балкарско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1989. – 832 с.

11. Малкъар тилни орфография эм пунктуация джорукълары (Джарашдыргъанла: Ахматланы И.Х., Гузеланы Ж.М.). – Нальчик: Эльбрус, 1991.
12. Улаков М.З. Проблемы лексической стилистики карачаево-балкарского языка. – Нальчик: Эльбрус, 1995.
13. Хапаева С.М. Къарачай-малкъар тил. Окъуу болушлукъ. – Карачаевск, 2017.
14. Хапаева С.М. Суратлау текстни филологиялыкъ тинтиу. Окъуу-методика болушлукъ. – Карачаевск, 2017.
15. Шанский М.Н. Лексикология современного русского языка. – Л.: Наука, 1972.

3-чю МОРФОЛОГИЯ ЭМ СЁЗ КЪУРАУ

1. Къарачай-малкъар тилде тилни ат кесеклерини къуралыулары
2. Къарачай-малкъар тилде этимлени къуралыулары
3. Къарачай-малкъар тилде тилни болушлукъчу кесеклерини къуралыулары

Тема: Къарачай-малкъар тилде тилни энчи кесеклерини къуралыулары

1. Къарачай-малкъар тилде атны къуралыуу.
2. Къарачай-малкъар тилде сыфатны къуралыуу.
3. Къарачай-малкъар тилде этимни къуралыуу.
4. Къарачай-малкъар тилде сёзлеуню къуралыуу.
5. Къарачай-малкъар тилде алмашны къуралыуу.
6. Къарачай-малкъар тилде санауну къуралыуу.

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Бу сёзлени къуралгъан тамырлы сёзле этиб джазыгъыз: а) адамны усталыгъын кёргюзтген; б) затны джашагъан джерине кёре атын кёргюзтген; в) тамырда айтылгъан ангыламны барлыгъын кёргюзтген; г) тамырда айтылгъан ангыламны болмагъанын кёргюзтген; д) адамны миллетине кёре атын кёргюзтген сёзле.

Къарачайлы, тебердичи, джукъла, ачхыч, бармакъла, ишле, суююмлю, огъурлу, тегейли, къашла, малчы, окъуу, джарма, сенек, джумушчу, ногъайлы, тигиучю, учкекенчи, джууукълаш, джетишимли, сууукъсура, чалкъы, къулакъла, ингилизли, джюкле, бегимли, хорламлы, билимли, тюкенчи.

2-чи иш. Текстде къуралгъан сёзлени сёз къурау мадарларын айтыгъыз, синтаксис мадар бла къуралгъан сёзлени джазыгъыз.

Адетни, намысны юсюнден хар халкъны кесини университети барды. Ол университетни кафедралары кёбдюле; тамадагъа сый бериу, къарыусузну эслеу, юйде, джамагъатда да кесин джюрюте билиу, дагъыда былача кёб зат.

Адет, намыс халкъны ичинде ёмюрле бла бегийдиле. Закон болуб, къагъытха тюшмегенликге, джамагъатда хар адам аланы тутаргъа, сакъларгъа борчлуду, аланы тутмагъан адам адамгъада саналмайды.

Хар бир халкъны халисинде кёзге ачыкъ тюртюлюб къалмагъан ышанла бардыла. Ол ышанла кече-кюн джашауну не къадар ариу этерге излемекликни кёргюзедиле. Уллу гитчени сыйын тюшюрмезча, гитче да

уллунукъун сакъларгъа адетле бизни халкъда алай къуралгъандыла. Бу затда онг джаны бла сол джанына да уллу эс бёледиле.

Эки къарачайлы джолда келе тура эселе, онг джанындагъы сол джанындагъындан тамада болгъанын бил, алгъы бурун аны къолун тутаргъа керексе.

Ючеулен бара эселе (эркиши, тиширыу да болсунла) ортасындагъы аланы ичинде эм тамадады. Ючюнчюню онг джанында баргъан эм кичилериди, бу бир джары джанласа, онг джанында тамада къалыр ючюн барады алай.

Джолда тиширыу бла эркиши бара эселе, ишленген эркиши тиширыуну онг джанына салыб джорюйдю. Къызы бла атасы бара эселе, къызы сол джанында барыргъа керекди.

Атаны, ананы уа къызлары бла джашлары къуру да онг джанларына салыб джорютюрге керекдиле.

Бир-бирде уа быллай «сый кёргеннге» тюбейсе. Эркиши бла тиширыу барадыла. Тыйыншлысыча тиширыу онг джанында барады, эркиши аны сыйын кёреди дейик, алай а ... Алай а тиширыу ауур джюкню кёлтюрюб, эркиши да къолларын хурджунларына сугъуб барады.

Хар неде да онг джанына сый бериледи: юйге киши адам кирсе, аны юйню тёрюне – онг джанына олтуртадыла, алгъы бурун онг дженгин, онг чурукъну киедиле. Тешинселе да, алай этедиле.

3-чю иш. Айтымлада къуралгъан атланы табыгъыз, аланы къуралыу мадарларын ангылатыгъыз.

Кийиз къамчи, джерге кир. Бёрю атарны бёркюнден белгилиди. Джай джыландан къоркъгъан къыш аркъандан юркеди. Эшек таякъ да кёлтюрюр, джюк да келтирер. Джетген къыз джерли эшекни танымаз. Бир абынган минг сюрюнюр. Джарлы кёлю джарыкъ. Къасабчыгъа мал къайгъы, джарлы эчкиге джан къайгъы. Кёб къалгъан къонакъ кёбчек къалдырады. Кечеги сёз кери барады. Тюкюрюк баш джармаз, налат кёз чыгъармаз. Аман арба джол сызар, аман киши эл бузар. Ат басханны джер биледи. Ауузунг къандан толса да, къанлынга билдирме. Ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау билмез. Кюндюзгюде санынг эркин, кечегиде джанынг эркин. Ашхылыкъгъа ашхылыкъ - хар кишини ишиди, аманлыкъгъа ашхылыкъ - эр кишини ишиди.

4-чю иш. Айтымлада къуралгъан сыфатланы табыгъыз. Морфология мадар бла къуралгъан сыфатланы джазыгъыз, аланы тилни къайсы кесегинден къуралгъанларын белгилегиз.

КЪАРАЧАЙНЫ КЪАДАУ ТАШЫ

Бу таш уллу Къарачайгъа бара, Ташчыгъа джетерге, аз къалыб, джолну сол джанындады. Аны къатында не зат эсе да, бир юч межамчыкъ да барды.

Ташны джерге ташаймагъан джаны тегерекди. Былайда таш кёбдю, ала бары да суу ташладыла, бу уа кёксюлдюм къара ташды. Ауурлугъу 30-40 тоннадан ауур болмаз.

Къарачайны не кыйынлыкъдан да сакълауда бу ташха артыкъ магъана нек берген болурла? Бу соруугъа джууаб этиу кыйынды. Мындан эсе уллуракъ ташны сайларгъа боллукъ эдиле. Бети квалгъан ташлагъа ушамагъаны ючюн сайлагъан болурламы? Метеорит, а тюлдю. Алай болса, анга кёкден тюшген таш, дерик эдиле. Неден да бек ол вулкан ташха ушайды, юсю чирчикди, алай а бу джерледе вулкан къобхан эди, деб айтылмайды. Минги Тау? Ол былайдан асыры узакъды.

Ёмюрлери къарачайлыла аны кватына джетселе тохтамай озмагъандыла. Тохтаб, тегерегине айланыб, кёрюб, орнунда тургъанына джюреклери рахат бола, джолларына кетгендиле.

Бу ташха баш урмагъандыла, багъалы уа кёргендиле. Ол Къарачайгъа кирит болуб, кыйынлыкъны аллын кесиб тургъаннга саналгъанды, алай а, аны ючюн, кыйынлыкъ джол табар ючюн квалмагъанды. Ташха юренчек болуб джашагъандыла. Кюнлени бир кюнюнде ол таш тас болуб квалса уа, аны Къарачайгъа кыйынлыкъгъа санарыкъ эдиле.

Къарачайны къадау ташын бюгюн аз адам биледи, таныгъан а андан да азды. (Б.Х.)

5-чи иш. Сёзтутушлада къуралгъан сыфатланы табыгъыз. Синтаксис мадар бла къуралгъан сыфатланы джазыгъыз, тюз джазылыуларын ангылатыгъыз.

Къып-къызыл алма, къысха таурух, ингичге бел джаш, мийик къая, къолан чепкен, илму-излем институт, аламат джырлаучу, къарыусуз киштик балачыкъ, тузлу кёл, морсыман кёлек, джылауукъ сабий, узунсакъал кесе, чалбаш тиширыу, бёгек джюрекли джаш, джети башлы эмеген, акъсылдым къумач, кечеги къонакъ, белгили поэт, бурмачач къызчыкъ, тёрт чархлы арба, тюненеги джангур, абадыныракъ харбыз, чыммакъ акъ къар, кенг джауорунлу джаш, джазгъы кюн, хыйлачы адам, джангы школ, къалын эшмеле, джигит партизанла, къарыулу киши.

6-чы иш. Айтымлада къуралгъан санауланы табыгъыз. Аланы тилни кыйсы кесегинден эмда кваллай мадар бла къуралгъанларын джазыгъыз.

Стауатда джюз джыйырма джети мал джатады. Тёрт баш бир джастыкъгъа сыйынмаз (нарт сёз). Онеки къуш, элли эки чаука, ючджюз алтмыш беш чакъынджик бир гаккы табхандыла. (Джомакъ). Мен, къарт адам, кёргеними ондан бирин да джармаялмагъанма, бу сизни бла бир-эки сёлеширге сюеди, – деб кесин тылмачха хазырлаб тохтады (А.Х.). Талада отлай тургъан ийнекле оналдыла, къойла онбешдиле, улакъла уа онсегиздиле. Январь айда, 1943 джылда, бизни Совет Аскер фашистлени Север Кавказдан къуууб чыгъарады. (газетден). Шахарны гарнизону къуршаланыб тургъанлай да, 13 кюнню кваты къазауат этиб, 5 июлда къарыуун тауусханды (Л.С.). Бюгюн январны 26-ды радио бла

билдиргенлерине кёре, Совет Аскерле джауну 102 дивизиясын чачыб, 200 мингден артык адамларын пленнге алгандыла (Х.О.). Гокка келгенли юч кюн болады, ол юч кюнню ичинде чыртда тынгысы болмай, ауругъанла бла къазауатды (Б.Х.).

...сонет деб 14 тизгинден кьуралыб, 14 тизгин да 2 тёртизгинлик бла 2 ючтизгинликге юлешинген лирикалыкь назмугъа айтадыла (Б.Х.). Эки джылны мен Къыямьтлада чалкы тутхан эдим, Къандауурну шыйыхха ушагъан джерин бир да кёрмедим (А.Х.). Ючджыллыкь кызычыкь Абидатны кьойнунда сылыт болуб джатады (Б.Х.). Ючюнчю хыршыны аягына джууукълашыб баргъан джыйыннга тин кирди (Х.О.). Письмону Хасан айлана да джангыдан юч, тёрт кере окъуйду... (А. Ш.).

7-чи иш. Айтымлада кьуралгъан сёзлеулени табыгъыз. Морфология мадар бла кьуралгъан сёзлеулени джазыгъыз.

Ибрахим секириб турду, сора табакъда, кир агъач аякчыкъда, эрлай кьурмачны алыб, амма-джукка эте келиб, биягъынлай анасыны кьатына чёкдю (А.Х.).

Къарачай халкыны арасындан белгили джазыучула чыкыгъандыла. Уруш деген алайды: бюгюн сау джигит тамбла саула арасындан джокь болады (Къ. К.). Эрте-эртде нартгуртла деб болгъандыла («Къарачай фольклор»). Элни ичине кирсенг, алгы бурун кьулагъынга келген тауушла – Къобанны сууну тауушу, аны кибик джел уруб, нарат тереклени чайкълангъан тауушлары (А.Х.). Солман сёлеширге умут этиб, талай кере аузун ачса да, джукь да айталмады (Х.М.). Мурат эртденбла эртде бетин, кьолун джууду, дженгил кийинди (Б.А.). Суу не уллу кьобса да, не хыны джорюсюле да толкьунла джагъланы кемириб, ашаб, тас этиб кьоялмайдыла (Б.М.). Ташкёмюрча кьаралыб, этлери кемирилиб, кёрюнюб бет сюеклери, быланы былай кёрсем, чарс болуб кёзюм, тыгъылыб-тыгъылыб чыгъады сёзюм. (К.И.) Олсагъатдан Сафар, секириб орнундан ёре кьобуб, Хаджосну аллына келди. (Э.Х.) Мени атам да замансызлай адам кьолундан кетди (Х.О.). Къанамат бла Бийнёгер Семёндан айырылгъан джерлерин джашаугъа учхара кёрдюле да, былайда тохтадыла (А.Х.).

8-чи иш. Айтымлада кьуралгъан сёзлеулени табыгъыз. Синтаксис мадар бла кьуралгъан сёзлеулени джазыгъыз.

1. Олсагъатлай Сафар, секириб орнундан ёрге кьобуб, Хаджосну аллына келди. (Э.Х.) 2. Эртдеден бери джауум болмай, кюнбетде юйлени башлары замансыз саргълалыб тебрегендиле (А.Х.) 3. Тёбен джанында кьулакьдан «гуу-гуу» деб танг аласына уянган тюлкю кычырды. (А.Х.) 4. Мурат эртдембла-эртде бетин кьолун джууду, дженгил кийинди. (Б.А.) 5. Тамбласыны экинчи, ючюнчю кюнюнде биягъы мен терезеден кёз алмай къарагъанлай турдум, алай а джашны эслемедим. (Къ.А.) 6. Заманны джели, огьурсуз тылпыуу эсибизден кёб затланы кьората барады аз-аз. (Б.М.)

7. Къыямыт сол къолун алгъа тутуб, бармакъларын кёзюу-кёзюу бюклей, санаб башлады. (Къ.Д.) 8. Ауругъанны кечеле бла къатын сакълаб чыгъа эдик. 9. Асыры джарыкъ бериб хайырлары да джокъду, алай болса да терезе тюбюнде столда тёрт джау чыракъ джанадыла. (А.Х.) 10. Не зат бола эсе да ай бла бир тюрлю зат болады, - деб, чепкенини бир этеги бла Бадиматны чырмаргъа кюрешиб, олтургъан ташларындан айырылдыла. (А.Х.).

9-чу иш. Айтымлада къуралгъан сёзлеулени табыгъыз. Сёзлеулениу (адвербиализация) мадар бла къуралгъан сёзлеулени джазыгъыз.

Ибрахим атлы узайыб кетгинчи джумдуругъун къысыб, ызындан къараб турду, сора дженгил-дженгил солуй, къартны къатына келиб сорду ... (А.Х.)

Мында тайгъа къараргъа ууакъ, уллу да бек сие эди ... (А.Х.) Солман сёлеширге умут этиб, талай кере аузун ачса да, джукъ да айталмады. (Х.М.) Не къадар кюрессе да, тишсиз къатын бла аны нёгери къара джыйрыкълы къатын кёзюнден кетмейдиле. (А.Х.) Билмей тургъанлай Хасан келиб, бир джанына сиеди. (А.Х.)

10-чу иш. Бу сёзле бла хайырланыб, къош сёзлеуле къурагъыз. Аланы джазылыуларыны юсюнден айтыгъыз.

Бир аууздан, танг ала, дженгил-дженгил, тарс деб, къынгырына, керти кёлю бла, ол сагъат, джыл сайын, бирси кюн, бекден бек, бу сагъат, бу кюн, биягъынлай, башдан аякъ, къараб къарагъынчы, биле тургъанлай, оу-шау эте, кертиси бла, абына-сюрюне.

11-чи иш. Берилген сёзледен келишген аффиксле бла сёзлеуле къураб джазыгъыз.

Шыкъырт, эски, бир, бош, джангы, джаяу, терс, къуру, сууукъ, хыйсаб, джер, къуш, ингир, ашхам, кюн, кече, исси, бёрю, уста, биягъы, дюрген, эртден, джангы, къуру.

Ю л г ю: Ачыкъ – ачыкъча, ачыкълай, ачыкъдан.

12-чи иш. Айырылыб басмаланган сёзле айтымда къаллай соруулагъа джууаб этгенлерин, тилни къайсы кесеклери бла байланыб келгенлерин, айтымда къуллукъларын айырыгъыз.

1. Къызыл байрагъы джелде чайкъала, комбайн **талмай** орады будай. (Х.О.) 2. Халкъ **джарыкъ** джырлайды, тар ёзенледе кенг насыбны джолунда атлайды. (Дж.Х.) 3. **Мында** тойгъа къараргъа ууакъ, уллу да бек сие эди. (А.Х.) 4. Эртде бир элде джашагъандыла эки хоншу тийреде. (Б.У.) 5. Шош эртденни шош хауасын ийнакълай, субай бусакъ башын **ёрге** созады. (Дж.Х.) 6. Суу не **уллу** къобса да, не **хыны** джюрюселе да толкъунла джагъаланы

кемириб, ашаб, **тас** этиб кьоялмайдыла. (Б.М.) 7. Орусча кьарыусуз сёлешгеним себебден анга айтырымы ангылаталмам деб кьоркьама. (С.А.) 8. ...Мухаммат-Амин Ибрахимге **эрднен бери** тиш билей эди. (А.Х.)

13-чю иш. Тилни кесеклерин айырыгъыз, ала айтымны кьайсы членлери болгъанларын айтыгъыз.

ХАЛИТ (Повестден юзюк)

Къачхы аяз ауушну башындан урса, тереклени саргъалгъан чапраклары юзюлюб-юзюлюб, бутакъладан ычхына, бир-бирин сюре, ёзенни энишге шуулдаб кьуюладыла. Аланы шуулдагъанларына тынгылай; кьолан тешекча джерни юсюн джасандырыб тургъанларына кёзлери чыракъ бара, Халит чынар терекге сыртын тиреб олтуруб, бир узун чёбчюкню кьолуна алыб кьыйырын чайнай, сагъышлы турады. Бу чапракъланы джел терекледен учургъанча, кьазауатны джели бу джерлеге да джетиб, хыянатсыз миллетни юйюнден-кюннюнден учуруб илгиздик этгенди. Бюгюн онтёрт кюн болду партизан отряд Лабаны ауушун немчаладан кьоруулагъанлы. Талай кере немча аскер ауушдан ауаргъа умут этиб келиб, анча кере да башларына кьуюлгъан окъдан, ташдан атлялмай ызына кьайтханды.

Немчаланы эки атлатмай тургъан джигитле бюгюн ачыракъ да, сууугъуракъ да болуб, чынар тереклени ышыкъларына кьысылыб, ёлсек, ёлюрбюз, ёлмесек, немчаланы ауушдан аудурмазбыз деб, ёзенден аскер кёрюннгенлей тёнгеретирик ташларын хазыр этиб олтурадыла. Былайда Сторожевой станицени маслопромуну директору коммунист Акъбайланы Халит, аны кьатында ташха олтуруб, бир кьагъытчыкьгъа не зат эсе да джаза, партизан отрядны командири Лосев Николай Васильевич, аладан арлакьда Ставропольда китаб издательствону эки кьуллукъчусу, уллу нызы терекни тубюнде ростовчула, Игнатовну отрядындан келген эки разведчик тегереклешиб, тютюн тарта, чёгедиле. Ёргерекде преградначыла, зеленчукюле, аны кибик областны башха эллеринден джыйлгъан коммунистле олтура, кими сиреле, кими ары-бери бара турадыла. (Б. С.)

14-чю иш. Окьугъуз, атланы кьайсы болушлада, айтымны кьайсы членлери болгъанларын айтыгъыз.

Бизни Аскер деб бир хоншубуз барды. Ол колхозда темирчи болуб ишлейди. Хар кюн сайын мен школгъа дери Аскер бла бирге барама. Школдан ары бир кесек барыб, Аскер да гюрбеджиге бурулуб кетеди. Бизни хоншуларыбыз Аскерни усталыгъына бек сукъланадыла.

Мени анам а хар кьуру: - Аскерни эки кьолу алтынды, бизни Нюрчюк аныча бир уста болгъа эди дегенлей турады. Анамы бу сёзлери мени бек сейирсиндириучен эди. Юсюнде да анда-мында джау тамгълары болгъан

кёлеги бла хар кьуру темирле бла, агъачла бла, тадрлю-тюрлю чархчыкъла бла кюреше тургъан Аскерни эки кьолу кьайдан алтын болсун. Артда, бу сёзлени Аскерни хар ишге уста болгъаны ючюн айтылгъанын ангылагъанымда, мени да Аскерча уста боллугъум келди. Энди Аскер ишден келген сагъатда хоншуларыбызны бузулгъан сагъатларын, сёлешмей кьалгъан радиоларын джарашдырса, мен да анга, не темир чыбыкъ, не ачхыч узатыб болушлукъ этеме. Ол огъай эсенъ, Аскерден кёргеним бла Вованы велосипедини юзюлген сынджырын да джамагъанма. Юйде уа, суу келген кранны джыгырыгын орнуна бегитгенме. (Дж. Б.)

Тема: Къарачай-малкъар тилде этимлени къуралыулары

1. Морфология мадар бла къуралгъан этимле.
2. Синтаксис мадар бла къуралгъан этимле.

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Айтымлада къуралгъан этимлени табыгъыз. Морфология мадар бла къуралгъан этимлени джазыгъыз.

Аязлы кечени ауурлугъу кетгенди. Узакъда къанатлыланы тауушларындан сора джукъ эштилмейди. Болгъан бары терен джукъудады. Чууакъ кёкде джудузла накъут налмаз бюртюклеча джанадыла. Мычымай ала джукъара башладыла. Аязчыкъ кёлтюрюлюб, тереклени чапракъларын шыбырдатды. Къулакъланы, ёзенчиклени басыб тургъан чегет уяна башлады. Кюн чыкыгъан джанында, танг белги бериб, джарый тебрегенди. Узакъ сыртланы ауангылары эсленедиле. Балдыргъанланы, мусхотланы, чегет бауурда эсирек ёсген расаны бир-биринден айырыб танырча болду. Эртденги хауада гокка хансланы ийисгеб турурунг келеди. (Х.О.)

2-чи иш. Этимлени джазыгъыз, аффикслерини тюблерин сызыгъыз, тилни кьайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгъыз.

1. Уруш, джагъалаш, тьойюш, аууш, келиш, сермеш, джыгъыш.
2. Бюклен, зауукълан, юйлен, кёллен, кючлен, джюклен.
3. Агъар, кёгер, чакъыр, макъыр, джангыр, ёсдюр, джибер.

3-чю иш. Айтымлада къуралгъан этимлени табыгъыз. Синтаксис мадар бла къуралгъан этимлени джазаргъа.

Быйыл къач сууукъ къачды. Кёкде чыртда булут джокъду. Къурч эритилиб, ёзеннге кеб болуб къуюлгъанча алайды. Тауланы теппелеринде къар кьуру да агъаргъанлай турады – анда къышды, эниш сюремде чегетле

кёгередице - алада джайды, таулань этеклеринде уа чапракълы терекле саргълыб, къач бет алыб турадыла. Бу чакъда элде биченликде алысын кёгереди. Бир кере хансны чалгъанлай, алысынлагъа суу салыб тебреб, экинчи кере да чалырлай ёсдюредиле. Мал алысын биченни бек суйюб ашайды. (Б.Х.).

4-чю иш. Текстде къуралгъан тамырлань табыгъыз, тилни къайсы кесегинден къайсы кесеги къуралгъанын айтыгъыз. Къуралгъан атлань джазыгъыз эм къуралыу джань бла тинтигиз.

Къарачай халкъны эм уллу джырчысы Семенлени Исмаилды. Халкъ анга: «Джырчы Исмаил», - деб атагъаны да аны себебли болгъандь. Къарачайда Исмаилгъа болмаса, башха адамгъа быллай ат бир заманда да берилмегенди. «Джырчы Исмаил» деген сёзню ичинде: халкъ ючюн джырларгъа джаратылгъан, халкъ ючюн джырлаучу, джыр бла бирге согулуб къалгъан, деген магъана барды.

Поэтни атасы Унух хаджи, белгили халкъ джырчыны Семенлени Къалтурну уланындан туугъандь. Унух хаджи дин джанындан уллу билими болгъан адам джашын Исмаилны да, кесича, алим этер муратда, гитчелей дин окъуугъа салады. Джашчыкъны уллу терен фахмулу болгъаны къысха заманны ичинде танылады. Ол баргъан джылында огъуна Къуран чыгъады. Сохта заманында ауазыны ариулугъу эмда уста зикир айта билгени ючюн, устазы биргесинден айырмагъанча кеси чакъырылгъан джерлеге фахмулу сохтасын, Исмаилны да, алыб барыучу болады. Ол джыллада Исмаил аджам тилде джазылгъан, араб литературань кёб окъуйду. Араб классиклени сейрилик чыгъармаларында кёб назмулань, поэмалань азбар биледи.

Атасы, Унух хаджи, Кябагъа алты кере барыб келгенден сора, джетинчисинде анда (Кябада) ауушхандь. Аны къабырын, Кябада ёлген атасыны (Умар хаджини) къабырыны къатында салгъандьла. Аны юсюнден джырчы, суйген анасы Джулдузхан ёлгенден сора «Анам» деген назмусунда былай джазады:

Атам эсе, Бейтуллахда ёлюбдю,

Анам эсе, бир музафир шейитди.

Нек джылайма? Кимден да не келликди?

Джулдуз атлы, балдан татлы, ой анам!

Унух хаджини сабийлери барысы да бир-бирлерин бек билген, бек суйген, анагъа-атагъа уллу хурметлери болгъан сабийле эдиле.

(С.А.)

5-чи иш. Берилген текстден аллы бла джегилиучю, ызы бла джегилмеучю этимлени айырыб джазыгъыз.

Къараууз кёкню кюн чыкъгъан джань онгуб, хуппеги бет алыб башлагъандь. Аны джарыгъындан къачханча, джулдузла, бирем-бирем седиреб, кёзден ташаядыла. Танг белги бериб башлагъанында къууаныб уянган къанатлычыкъла анда-мында таууш этиб тебрегендиле. Гугурукла,

бир-бирине эришгенча, тамакъларын бошлаб кычырадыла. Тейри джарыкъда кѣлеккеси кѣрүне да дагыда кѣзден ташая, бир атлы келалгъанын келиб, стансеге джетди. Къыйыр орамны мюйюшонден эки-юч юй озгъанлай, ол, кысха тохтаб, секириб атдан тюшдю. Къара маскечикни керексиз заманда чабханына не эсе да бирле айта, атын эшик юсюне сюелиб тургъан къарауулгъа тутдуруб, ашыгъыш юйге кирди. (Къ. Д.)

Ю л г ю: Джегилиучю этимле: *башлагъанды, ташаядыла,*
джегилмеучю этимле: *чыкъгъан, онгуб...*

6-чы иш. Этимни къарыулаучу, огъайлаучу формаларын къурагъан аффикслени сызчыкъла бла айыра джазыгъыз

Белгилиди: джаз болмайын, джыл болмаз—
Джазды салгъан хурмет, келбет тамалны.
Къуш да кѣксюз къанат кериб учалмаз—
Кѣкдю берген анга учар амалны.
Булбул чыпчыкъ джырламайын туралмаз—
Джырды аны джашаууну нюзюрю.
Кюн джылыусуз гюл да джашнаб чыгъалмаз—
Кюн джылыуду бояулары эм нюрю...
Туугъан элим, мен да сенсиз болалмам—
Сенсе мени нюзюрюм да, назмум да.
Джуртум ючюн джанымы да аямам—
Джуртду сени насыбынг да, джазынг да! (Х. Н.)

Ю л г ю: *Бол-ма-йын, уч-ал-ма-з.*

7-чи иш. Джегилмеучю этимледен джегилиучю этимле къураб джазыгъыз.

Санай, санагъан, санарыкъ, атхан, атыл, тийген, тиерик, тие, кирген, кирлик, кирир, сыйыргъан, сыйырлыкъ, ашырыр, ашырлыкъ, ашыра, таныгъан, таныр, танырыкъ, кетген, кете, уян, уяна, джарый, бериб.

Ю л г ю: Санай – санайма, санайса, санайды, санайбыз, санайсыз, санайдыла.

8-чи иш. Джегилиучю этимледен джегилмеучю этимле къураб джазыгъыз.

Баргъанма, окъугъанма, окъурукъма, джазама, джазгъанма, джазарыкъма, излейме, излегенме, излерикме, санарыкъма, санайма, санагъанма, кетгенди, кетерикме, джанадыла, джанарыкъдыла,

Ю л г ю: Баргъанма – баргъан, окъугъанма – окъугъан.

9-чу иш. Берилген текстден кёчюучю этимле бла аланы айгъакълаб келген тамамлаучу болушдагъы атланы, алмашланы, аланы орунларында джюрютюлген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Байла, бийле къаласын сюнгю бла чачханбыз, эркинликни эшигин джарлы халкъгъа ачханбыз. Арендагъа алгъан джерибиз табылады бошуна. Эринмей чалкъы тарт – бичен ишле кышынга.

Дууа суула ичмейбиз джараланы багъаргъа, больницала ачылгъандыла аурууланы багъаргъа.

10-чу иш. Берилген сёзтутушлада этимлени къарыулаучу формагъа салыгъыз, ала бла айтымла къураб джазыгъыз.

Тюбешиуге хазырланадыла. Назмуланы окъуйма. Джырланы джырлайдыла. Арбазны джыяма. Орамны сибиреме. Плакатла джазама. Ишими этеме. Къолумдан келеди. Болушурча болгъанма. Аманны-игини ангылайма.

11-чи иш. Этимни белгисиз формасын къураб джазыгъыз. Белгисиз форманы этимлерин кьоша, он айтым къураб джазыгъыз.

Джара, биле, джый, тут, къору, эрит, джюлют, оз, сюзюл, тентире, джон, келтир, ой, къуй, къаздыр, олтур, бил, кёлтюр, джет, джюрют, атла, орнат, кыыс, джакъла.

12-чи иш. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз. Болушлукъчу этимлени тюблерин сызыгъыз.

Айта башлады. Ишин башлады. Кете айланады. Орамда айланады. Джазыб бошайды. Окъуб битдирди. Къарыуун битдирди. Бошаб атды. Шкокну атды. Сюелиб тохтады. Машина тохтады. Къабыб кёр. Аллындагъын кёр. Окъуй билди. Айтханымы билди.

13-чю иш. Берилген текстде этимлени табыгъыз, тюблерин сызыгъыз.

Таза хауада аз болуучу адам сазбет болады, къолайсыз окъуйду, эриниб ишлейди. Аллай сохталаны ашаулары къарыусузду, кёбюсюне джукъулары да тынчлыкъсызды. Адамны саулугъун, кючюн бегитиуде спортну уллу магъанасын ким да биледи. Кюн, хауа, суу — бу затла бизни шохларыбыз болгъанларын сиз да билесиз.

Физкультура къуру саулукъгъа джараб къалмайды, санынгы дженгил этген бла бирге башынгы да «ачады»— ары-берини тынч ангылаб къояргъа джарайды; джигитликни, таукелликни, мизамлылыкъны, иги халини, кесинги тыя билмекликни бегитеди.

Ол себебден хар сохтаны кюню, къобханлай, гимнастика бла башланьургъа керекди. Джууунургъа неда джан джаулукъ бла белге дери юсюгюзню ышыргъа да унутмагъыз!

Тема: Къарачай-малкъар тилде сыфатны къуралыуу

Тема бла байламлы ишле

1. Къарачай-малкъар тилде сыфатны магъанасы бла грамматика ышанлары.
2. Къарачай-малкъар тилде сыфатны айтымда къуллугъу.

1-чи иш. Хапарчыкъны джазыгъыз, сыфатланы табыгъыз, аланы къалай къуралгъанларын айтыгъыз. Ат атагъыз.

.....

Эртденбла кюн исси болса да, кѳб турмай къара булутла чууакъ кѳкню джабдыла. Джауарыны аллы бла уллу джел келиб, акъ чагъыб тургъан кѳгет тереклени ары-бери чайкъады. Огъары джанындан уллу джангур келе тургъанын кѳрюб, ойнай тургъан гитче сабийлерин юйге джыяр къайгъыда тынчлыкъсыз анала чабдыла. Узаймай джангур уллу тауушу бла джетди. Тюзледе къызыу сабан сюре тургъанла да бирер къысылыр джер изледиле. Алай болса да джангур кѳбге бармай тохтады. Ауур булутла дженгиллениб чачылдыла. Кѳк чууакъ болду. Къанатлыланы джарыкъ джырлагъан тауушлары эштилди. Ишчиле ишлерине джарашдыла. Сабийле да ойнаргъа арбазгъа чыкъдыла.

2-чи иш. Окъугъуз, хапарчыкъдан алгъы бурун тюз сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы, ызы бла къуралгъан сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб джазыгъыз

ХОЧАЛАЙ БЛА ХУР-ХУР.

Эшекчикни эки къулагъы узун, кѳксюл гыбыты базыкъ, аякълары ингичкедиле...

Огъурсузну кѳзлери джукъ кѳрмейдиле. Анасындан къарау сокъур туугъанды. Атына да Огъурсуз аталгъанды, андан огъурлу эшек джокъ эсе да дуняда. Хочалай къамчисин ишлетмейди. Огъурсуз, къарыуун, кючюн аямай, тири атлайды ташлы джолда. Сары туякъла джерни къызыу басадыла.

Керексизге къыйнама, аяусуз этме, гюнахы да, сууабы да сеникиди, - деб тутдургъан эди Огъурсузну джюгенинден Хочалайгъа атасы эшекчикни базардан келтирген кюн.

Учхараракъ къарагъан джолоучу тюбесе, бусагъатда Хочалайгъа айыб салыргъа болур, къаланыб барады, кеси кесин элталмай деб.

Адам тилин билсе, былай айтыр эди анга Огъурсуз:

- Эй, джолоучу, айыб этме Хочалайгъа. Хочалай аман джаш тюлдю. Керексизге кыйнамайды, хатерими кѳреди.

Бусагъатда уа кюн исси, чурукълары ауур. Солусун сырымда бир кесек. Къызыл ташлагъа джетсек, ол тер тѳгерикди, мен а джашил кырдыкга джайыллыкъма. (Б. М.)

3-чю иш. Тюбюнде берилген ишни джазыгъыз. Сыфатлагъа скобкалада соруула салыгъыз, тюблерин сызыгъыз.

Къышхы (...?) кюнню таякълары джитилени, чегетлени, кюнбетлени саргълалтыб, ѳзен ичине тюшерге, кьонгурау зынгырдады. Джаланбаш, дорданлы джашчыкъ, гитче (...?) джез кьонгураучукъну ѳрге тутуб, къарыуун аямай силкеди. Аны ичинде темир (...?) чыбыкъ бла байланган кьоргъашын токъмакъчыгъы, кьонгурауну эки джанына кѳзюу тийиб, созулуб чыкъгъан джез тауушну кенгнге джаяды. Бурууну артындан, мюйюшледен чартлаб чыгъыб, сабийле, абын-сюрюн эте, классха къуоладыла. Ауур (...?) санлы, добар джашчыкъ Алий, не этерге билмей, эки джанына кѳзюу аунай, ким эсе да билегинден тутханча, суймей, дерсге тебреди. Аны бѳркюн тенги алыб, къайда эсе да джашыргъанды. Бѳркюн кьоюб барса, атасы керегин берлигин биледи. Алий кечигиб келгени ючюн устаз анга чамланды. Аман (...?) къылыкълы сабийле къалгъан тенгчиклерине да заран боладыла.

4-чю иш. Назмуну джазыгъыз. Тюз сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

ДЖИНГИРИК

Тургъан элим-Джингирик,
Тауу-мийик, джолу-тик.
Ёзени тар, кѳгю энсиз
Болса да, суйдюм кемсиз.
Джери-къара топракъ,
Сууу-таза чокъуракъ,
Хансы-гелеу чапракъ,
Тиги - къаты къакъыракъ.
Кириш къая, кьоюн чат,
Тюшде кѳрген оюнчад.
Кюлюмсюреб кѳк чегет,
Джерге джашил нюр тѳгед.
Ёзен, къулакъ кѳгериб,
Алма, кертме, кѳк эрик
Битед салыныб сынджыр:
Тюбейд марал, джюрюйд джур.
Джайы салкъын, къышы шош,
Киши турмайд мында бош.
Джазы эртде, къачы кеч,
Кѳзюнг къарай эсе, кеч!

5-чи иш. Бу текстде сыфатла бла келген атланы табыгъыз, тюблерин сызыгъыз.

Джол юсюнде сынджыр чакъгъан чѳртлеуюк кѳкенле, къара къайынла тюбейдиле. Чегетни къалынлыгъындан кюнню кѳзюн кѳрмей, Азгек-Аягъында терен хансны ичинде мийик ѳсген мусхотланы башларын юзюб джубана-джубана таладан чыкыгъынчы, сокъур чибинле адамны башын, къолларын къабыб къыйнайдыла. Хасан талачыкыны башы бла келиб, Муху сууну юсю бла Азгек ѳзеннге къарады. Ол алайдан кѳзлерин алалмай, иги кесекни сирелди. Азгек суу асыры кирсизден, тазадан кѳмюклениб келген сагъатында, кенгден къарагъаннга кюмюшден ишленнген айланчлы джолгъа ушайды. Чегет ичинде къара шкилди сыйыннгысызды. Сол джаны мийик, чаууллу, къаялы тауду. Бу джаныны агъачы наратды, тар Азгек ѳзен Ара Кавказны къарлы тауларына барыб тиреледи. Азгек ѳзенни юч джерине колхоз къошла тюшгендиле. Бу ѳзенни таза суулугъу, салкъынлыгъы, кюнден къоркъмагъан татымлы хансы, тууарлагъа ууакъ аякълылагъа да бек джараулуду. (Х. О.)

6-чы иш. Тюбюнде берилген айтымлада сыфатланы тенглешидириу дараджаларын табыб джазыгъыз.

Джангы джерни топрагъы къалгъан джерледен къараракъды. Хасан Алийден гитчерек эди. Азамат Сеитден кючлюрек джашды. Бу джол андан джангыракъды. Бу суу къалгъанладан кирсизирек сууду. Теберди суу Къобандан сайыракъды. Быйыл малла таудан былтырдан эсе семизирек болуб келгендиле. Ахмат Алийден эсе басымлыракъ джашды. Джерк агъач къайындан эсе джумушагъыракъды. Бусагъатда кече кюнден къысхаракъды. Кюн кечеден узунуракъды.

7-чи иш. Тенглешидириу дараджаланы къурагъан аффикслени белгилей джазыгъыз.

1. Сен туугъанса Урал тауланы ѳтгюр кѳкюрегинде, уллу Уралны магнит темири. Сени биширгенди тауушлу Донбассны от джюрегинден къазылыб алыннган къара ташкѳмюрю. (О. М.) 2. Бизни областа Къобан да, Теберди да уллу, терен сууладыла. Къобан Тебердиден уллуракъды, теренирекди. 3. Таракъ тишлеча, эм джити къаяла чатны башындан бизге къарайдыла. Шобайдакъ Чатны чынг мийик тѳппесинден къарадыкъ кѳм-кѳк кѳлге. (Х.О.) 4. Кѳксюдюм талада сарысыман, къызылдым, къонгурсыман бузоула отлайдыла. Таугерий аууруракъ, Аслан да дженгилирек гирни джыйырма кере ѳрге кѳлтюрдюле.

8-чи иш. Атла бла келген сыфатланы болушлагъа сала айтымла къураб джазыгъыз.

Сютлю ийнек, махтаулу къыз, джангы джол, уста къол, джауумлу джыл, уллу джыйылыу, ётгюр джаш, къоркъакъ адам, отлаулу джер, джылауукъ сабий, былтыргъы бичен, сютлю ийнек, саннлы ат, чалбаш тиширыу, ёсюмлю сырт.

9-чу иш. Бу сёзледен сыфатла хапарчыла болурча айтымла къураб джазыгъыз.

Мийик тау, тар ёзен, кенг джайлыкъ, тик къабыргъа, акъ шоркъа, терен кёл, тайгъакъ джол, субай нарат, шындык чегет, семиз къой, къайыр ит, джараулу джаш, акъыллы сабий, къызыл байракъ, къарт акка, эски джамчы, исси кюн, ауур къанга.

Ю л г ю: Тау мийикди.

10-чу иш. Берилген сыфатла эм да атла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Къызыл ийнек, чомарт адам, мор чепкен, батыр джаш, къара топракъ, уста инженер, сары чапракъ, юйлю адам, сокъур джангур, уллу бычакъ, къызыл къумач, эски къала, узунбел ат, таукел джаш, битимли джыл, мийик терекле, джигер къыз.

Ю л г ю: Къызыл ийнекни сютю къалынды.

11-чи иш. Бу берилген атланы алларына сыфатла къошуб джазыгъыз.

Къая, булут, тубан, джол, китаб, алма, нартюх, чёблеу, кёпюр, сурат, чалкъычы, экскурсия, стол, театр, тик, кёл, байракъ, джамчы, кюн, къанга, чегет, къой, джаш, амма, ёзен, тау, таш.

Ю л г ю: Кёк булут.

12-чи иш. Берилген айтымлада сыфатланы тюблерин айтымда къуллукъларына кёре сызыгъыз (башчыны, хапарчыны, сансыз членлени, айлануону).

1. Келгенди ол бурунладан, эртделеден къала-къала, тау ёзенде эм мийикде, къая эрнинде эски къала (С.А.) 2. Джайны узун, исси кюнлери джылча кёрюнедиле. Теберди ёзеннге Украинадан, Ростовдан джаралыла, къачхынчыла кёб келедиле (Х.О.) 3. Уллу гитчени хатерин кёреди. 4. Волга Днепрден кенгди, узунду. 5. Джулдуз къашхалы, къанторучукъ, акътуякъчыкъ! 6. Минги Тауну кёк бузларындан саркъгъан, къулакъладан кёмюклениб, саркъыб акъгъан, ёзенлеге шууудашыб, чабыб эннген, асыры ариудан тюб ташлары кёрюннген, таза чокъуракъ суудан ичгенсе! (О.М.)

13-чю иш. Хапарчыкъны окъугъуз. Айырылыб басмаланнган сёзлеге соруу салыгъыз. Ала тилни къайсы кесегидиле? Хапарда сыфатланы табыб айтыгъыз. Сыфатла

ачыкылагъан сёзле тилни къайсы кесегидиле? Сыфатланы, ачыкылагъан сёзлери бла бирге, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз, сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

Кюнле, айла оздула. **Джангы** джыл джууукълашыб келсе да, джерге алкъын къар тюшмегенди. Къара сууукъ кыса келиб, кесин **хыны** джелге ауушдурду. Иги кесек заманны чардакъла дыгъырдаб, терезеле зынгырдаб турдула. Бир-бир джерледе джел сюрюб келген зыгъыр топракъдан **ууакъ** тебечикле къураладыла. Ызы бла шошлукъ орналды. **Джылы** джелле къобуб, букъу терезелеге ёшюнлерин тиредиле. Бир кесекден кёкню мутхузланган джаягъында, къуш тюклуча, чыммакъ акъ бурхучукъла къалтыраб тебретиле. Джерни агъартхан **джабалакъ** къаргъа кюнню тылпыуу джетиб, джер джууулду, джылтырады. Ингирала, аяз силкиниб, джерни къолан кёкюреги гирешди. Юй башладан буз сюммекле энишге салыныб, ай джарыкъда, кылычлача, джылтырадыла. Тамбласында дуния **чыммакъ** болду.

14-чю иш. Сыфатланы тюблерин толкъун сыз бла, ала ачыкылагъан атланы тюз сыз бла сыза джазыгъыз.

КЪЫШХЫ КЕЧЕ

Саман юйню терезелерин джылтырауукъ акъ кырау джабханды. Оджакъны улугъаны, чапракъсыз терек булчукъланы боран, джел сызгыртыб тарагъаны эшитиледи. От джагъада алаша шиндикчикге олтуруб, юсюнде да сырылгъан габрайчыгъы бла гитче джашчыкъ печни аузуна къамишлени бюклеб-бюклеб сугъады. Бир джууаблы ишни баджаргъанчады кесин джарашдырыб олтургъаны. Къамиш чырылдаб джанса, аны тегерек бетчигинде джарыкъ кёлеккеле ойнайдыла. Отха къараб тургъан къара кёзчюклеринде уа от джилтинчикле джылтырайдыла. Узун ингичге къашчыкъларыны ортасы бир-бирде эки сынганча бюгюледи, бир-бирде уа, къанатлыча, ала ёрге учуб, эки джылтырауукъ кёзчюк урчукъ ийире тургъан анасына битедиле. (Л.С.)

15-чи иш. Точкаланы орнуна магъанасы келишген сыфатланы сала джазыгъыз: сыфатла айтымны къайсы членлери болгъанларын айтыгъыз.

1. Къыш сууукъду, джай 2. Сютбашы къалынды, суусаб
3. Топракъ къарады, кырдык 4. Бал татлыды, туз 5. Бюгюнню кюн ариуду, тюненеги 6. Кече къарангыды, эртден 7. Илмуну тамыры ачы, кёгети 8. Темир къатыды, агъач ..., 9. Аслан батырды, кюян 10. Къая мийикди, шиндик 11. Джыджым узунду, камчи 12. Суу теренди, айрымкан 13. Узакъдагъы эл, орам 14. Терен суу, сай ...

16-чы иш. Тюбюнде берилген айтымлада тюз сыфатлаиы тюблерин бир, къуралгъанланы эки сыз бла тартыб джазыгъыз.

Преградна стансени ары джанында, Псекен суучукъну джагъаларында колхоз фермала бардыла, аланы арасында — сабанла, биченликле, отлау джерле.

Псекенни сол джагъасында, Акъшир деген мазаллы тауну этегинде, эски кьюю сакъланады, аны ичинде таш тешелибди, тюбюнде уа аз-буз суучукъ чыгъады. Алайда джашагъанла, ол сууу кьюругъан кьююгъа тузлу кёзлеу дейдиле. Андан арлагъыракъда ташладан къалау болгъанлары танылыб турады. Адамны кюлу кёлтюрюрча бирердиле. Быланы бир джерге ким, не ючюн джыйгъанды деб сорурунг келеди. Ол таш тёбеде терекле ёсгенлерине кёре, тёбе эртде къаланганды. Станседе джашагъан къартланы айтханларына кёре, 1869 джыл былайгъа хопёрчу къазакъла кёчюб келиб, стансе кьюрала башлагъан заманда да эски тёбе бюгюнча тура эди, дейдиле. (Б.Х., П.Ю.)

17-чи иш. Хар сыфатны салыб, бирер айтым джарашдырыб джазыгъыз.

Иги, салкъын, чырайлы, ётгюр, къачхы, джылы, суююмлю, терен, базыкъ, тузлу, джашил, чабыучу, къалын, арыкъ, келбетли.

18-чи иш. Окъугъуз, айырылыб басмаланган сыфатланы тилни къайсы кесеклеринден кьюралгъанларына эс ийигиз.

Джарлы Наныкъны ол алапат эри да аскерде ёлюб къалды. (Х.О.) Бюсюреусюз сорургъа излесе да, Чомурну ауазы **къарыусуз, таукелсиз** чыгъады. (Х.О.) **Айыблы** ишни этгенин эсгериб, сокъураныб симсиреб, бурнун тарта тургъан Наурузну юйге алыб келди Апалистан (Л. С.) ... аны **огъурлу** кёзлеринде танылады **чексиз** кёкню хурмети бла **чомартлыкъ**, джер бетли кюллары уа гузаба кымылдайдыла, эбли эмда ийнакълы. (Е.А.) Айтекни тенглери джазгъаннга кёре, ол, онбир гитлерчини ёлтюрюб, бир кызычыкъны **джанган** юйден чыгъарама деб, джан бергенди. (С.А.) Къазий, джукъа битген, **ётлю** джашды, Алий **басымлы**, сабыр сёзлю, ауур адамды. (Х.О.) Къасым джашчыкъны кёлтюрюб, **джайдакъ** атны бедеу сыртына салды. (Б.Х.) **Къоркъакъ** аягъым сени чёбюнгю басхандан эсе, батыр ёлюгюм джатсын огъурлу кёкюрегингде. (Къ. К)

19-чу иш. Берилген айтымлада сыфатланы тюблерин айтымда кюллукуларына кёре сызыгъыз (башчыны, хапарчыны, сансыз членлени, айланыуну).

1. Салих чёрчегирек джашды, ол сабийлени бары бла да терк огъуна танышады. 2. Идрис тартынчакъ, уялчагъыракъ сабийди, башхагъа артыкъ кюшулмайды. (А.М.) 3. Уллайгъанла, къарыусузла дюккючлеге олтуруб, сейирге къарайдыла. (К.Б.) 4. Кавказда эм мийик тау Минги Тауду. (А.М.) 5. Келгенди ол бурунладан, эртделеден къала-къала, тау ёзенде эм мийикде, къая эринде эски къала. (С.А.) 6. Эки мийик тауну ортасындан кюнню джартысы кёрюнюб, узун таякълары бла чегетлени, сууланы, тюзлени

ийнакъладыла. (Б.Б.) 7. Джайны узун, исси кюнлери джылча кёрюнедиле. Теберди ёзеннге Украинадан, Ростовдан джаралыла, къачхынчыла кёб келедиле. (Х.О.)

20-чы иш. Берилген эки сёзден къурау сыфат къураб, анга да ол ачыкълагъан атны къошуб джазыгъыз; къурау сыфатны тюрюн тартыгъыз.

Ю л г ю: Къалын къабукълу алма.

1) Чал, баш; 2) этек, чубур; 3) кёк, кёз; 4) бурун, узун; 5) джашил, сарх; 6) къош, тиш; 7) тёрт мюйюз; 8) акъ, туякъ; 9) къанджал, баш; 10) джумушакъ, джюрек; 11) темир, бет; 12) къара, чурукъ.

Тема: Къарачай-малкъар тилде алмашны къуралыуу

Тема бла байламлы ишле

1. Къарачай-малкъар тилде алмашны магъанасы бла грамматика ышанлары.

2. Къарачай-малкъар тилде алмашланы магъаналарына кёре къауумлары.

1-чи иш. Назмучукъну окъугъуз; 2-чи бетни алмашлары къалай джазылгъанларын айырыгъыз. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

КАВКАЗ

Атам, анам сенсе, Кавказ!
Сени кемсиз сюеме,
Джюрегими теренинден
Санга салам иеме.
Сенде чыгъад хар тюрлю
Дарман суула, гарала,
Сенде багъыладыла
Хар ауруула, джарала.

Уллуд сени келбетинг,
Кёбдю тауунг, чегетинг,
Мермер, кюмюш, алтынынг,
Дамлыд ашынг, кёгетинг.
Сени сюйюб келелле
Узакъ-узун джерледен,
Келиб сенде солуйла
Шахарладан, элледен. (Б. А.)

2-чи иш. Алмашланы болушлагъа сала джазыгъыз, аланы тюрленнгелерине кёре айтымла къурагъыз.

Мен, сен, ол, биз, сиз, ала.

Ю л г ю: Биз сейир ёмюрде, алакат заманда джашайбыз. Бизни космонавтларыбыз бютеу дуниягъа юлгю кёргюзедиле.

3-чю иш. Текстде соруучу алмашланы табыгъыз.

Къутхарсын деген сёзню магъанасын андан сора къайсы сёзле бла ангылатыргъа боллукъду?

ПАРТИЗАНЛАГЪА ТАРЫГЪЫУ

Олсагъатдан эллиле партизанланы тегереклерине басыныб, кимле болгъанларын да соруб кюрешмегенлей, бирери бирер джанындан кеслерини тарыгъыуларын тегюб башладыла.

—Мени джашым Къызыл Аскерде командирди, – деди тиширыулары бири, къартыракъ къатын, – энди немецле аны ючюн мени ёлтюрлюкбюз дейдиле. Мен не этейим, кимге тарыгъайым!?

—Мени баш ием урушдады, – деб тарыкъды дагъыда бири, – ууакъ сабийле мени ма бу кьолума атылыб кьалгъандыла. Немецле уа меннге: «Мангылайынга окъ тиерикледенсе сен!» – дейдиле. Мен а не кычырыкъ этейим?!

«Мени къарнашым...», «Мени атам...», «Мени джашым...», «Ким къутхарсын бизни пелахдан?» – деб тиширыула, кими джылай, кими сыйыт эте, бир-бири аузуна чаба, джюреклерин текдюле.

– Тохтагъыз, деди Осман, – барынг да бирден болмай, джарашдырыб айтыгъыз.

Тиширыула сабыр болдула, партизанла соргъан соруулагъа тынгылы джууаб бере тебретиле, ушакъгъа кьошулдула (Л.С.)

4-чю иш. Нарт сёзлени окъугъуз, алада тюбеген бегитиучю алмашланы тюблерин сыза, болушларын белгилей джазыгъыз.

1. Кесим дегенде ёгюз тенгли кючюм бар, башхагъа дегенде ары-бери ишим бар. 2. Кесинг кесинги ойламасанг, башха адам сени ойламаз. 3. Кесинге табсыз болса да, керти айт. 4. Кесинги кийим бла омакълагъандан эсе, билим бла омакъласанг игиди. 5. Кесини саламы болмагъанны мюрзеу берекети болмаз. 6. Биреуню мингинден кесинги биринг игиди. 7. Бёрюню айнытсанг, кесинги къабар. 8. Кеси къыйналмагъан иш къыйынын билмез. 9. Кесине оноу эте билмеген халкъгъа оноу эте билмез. 10. Кесин билген хоншусун билир, хоншусун билген а элин билир. 11. Кеси ючюн джукълагъан башха ючюн тюш кёрмез. 12. Кесине иги оноу этген халкъгъа да этер.

5-чи иш. Мен, сен деген алмашланы бериучю болушха салыб, ала бла беш-алты айтым къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: Мен – меннге. Аскерде къуллукъ этген къарнашымдан меннге письмо келди.

6-чы иш. Берилген алмашланы иелик бла тамамлаучу болушлагъа сала, айтымла

къураб джазыгъыз.

Мен, сен, ал, биз, сиз, ала.

Ю л г ю: Мени къарнашым сени сакълайды. Сени къарнышынг мени сакълайды.

7-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз, баш салыгъыз. Огъайлаучу алмашла бла ала байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

.....

Келгенибиз аны ючюндю. Кёбню кёргенсе, кёб билесе, окъумагъан китабынг джокъду — биз айтханнга да тынгылаб, кесинг да къошуб, таб джарашдырыб джазсанг, деб келгенбиз. Ким биледи, аллах айтыб, джараб къалса уа – бизни сёзлерибизни эшитгенлей, ол налатны мыйысына акъыл кириб... Джарамаса да, къалыр, не этерикбиз, алай болса да бир кёрейик...

Ибрагим кишиге джашагъанлы «огъай» деген сёзню айтхан болмаз эди. Бусагъатда уа, аллай къагъытладан магъана чыкъмазлыгъын ачыкъ билиб, «огъай» дерик эсе да, къартланы кёзлерине къараб, ала ол къагъытдан излеген умутларын юзерге къолундан келмей, кёк тетрадь бла кимит карандашны алыб, стол джанына олтургъанды.

Джаза келе да, къартла кеслери джаздыргъанны джаратмасала, джазгъанын джырта да, джангыдан башлай, Ибрагим тетрадын бошаргъа джетдирген эди... Кимит карандаш къысхаргъан эди. (Б. М.)

8-чи иш. Эки столбикде берилген айтымланы магъаналарын бир-бири бла тенгледиргиз.

1. Кесим отун джардым.

2. Кесинг кимге болушдунг?

3. Кеси къайдан чыкъды?

1. Мен кесим отун джардым

2. Сен кесинг кимге болушдунг?

3. Ол кеси къайдан чыкъды?

9-чу иш. Окъугъуз; кёргюзюучю сёзлени табыгъыз, аланы тилде нек керекли болгъанларын айтыгъыз.

1. Джашым, бу юйге барындан да сени къыйынынг кёб киргенди. «Тартхан ёгюзге чыбыкъ бек тиер» дегенлей ала сенден неллай бир тамада эселе, юйден аллай бир хайыр кёргендиле. 2. Андан сора, ол да къарнашларына къошулуб, аталарын джууб, кебинлеб асырагъандыла.

3. Алгъанмысыз муну тюесин дей, тере юч къарнашдан соруу алгъанды.

4. Биз аны тюесин урламагъанбыз, ызын кёрюб айтханыбызгъа айтады,

дегендиле. 5. Сени тюенги была алмагъандыла, бар да башха джерде изле,

деб тюени иесин ашыргъанды. 6. Мени сизден башха да ишим барды, аллай

бош ишлеге, юйде бир аман къыз барды, ол да къарарыкъды, де да, кет да

къал, сен кетгенден сора, мен аланы ишлерин тындырырма, дегенди къыз.

(Къарачай халкъ таурухла).

10-чу иш. Алмашланы болушлагъа сала джазыгъыз.

Мен, сен, биз, сиз, ала.

Ю л г ю: **Баш болуш ол**

Иел. болуш аны

Бер. болуш анга

Там. болуш аны

Орун. болуш анда

Башл. болуш андан

11-чи иш. Алмашланы айтымгъа член болгъанларына кёре, тюблерин сыза джазыгъыз.

Эртде-эртде бир чегетни ичинде къарт киши къатыны, кызы бла джашагъанды. Ашагъанлары, джашагъанлары, бир уллу нарат терекни къабугъун джонуб, андан чыкыгъан чайырны юсюне да чайыр джагъыб, анга къоннган къанатлыланы тутуб, ашаб тургъандыла. Бир кюн, кюнортаны аллы бла, чайыры къайнаб тургъан терекге къара къуш къоннганды, аякълары чайыргъа джабышхандыла да, не кюрешиб да учалмагъанды. Къарт киши, аны алай кёргенлей, келиб къушну тутханды.

— Мени ёлтюрме, кесими багъам бир зат берирме сеннге, мени къуйругъумдан юч тюк ал да, башыма бош эт, керекли кюнюнде тюкледен бирин ийсенг, ол сени меннге табдырыр, — деб, къуш, джалыныб, къартдан тилегенди. Къарт киши аны адам тилде сёлешгенине уллу сейирсингенди. Сора, ёлтюрюрге джазыкъсыннганды да, къуйругъундан юч тюк алыб, къушну ийиб, келиб къатынына хапар айтханды.

— Кесинги бир къушха терилтибми келесе? «Игиликге аманлыкъ» дегенча этер ол сеннге! Андан эсе, аны тишлик этиб ашасакъ, ол иги эди бизге, – деб урушханды къатын. ... (Джомакъ)

12-чи иш. Айырылыб басмаланнган атланы, сыфатланы, санауланы алмашла бла ауушдуруб джазыгъыз, аланы нек джюрютюлгенлерин айтыгъыз.

Аслан сурат салыргъа бек тырмашады. Аслан уллу болса, туугъан джуртун суратлаб кёб чыгъарма джазарыкъды. Бусагъатда Аслан суратчы болургъа хазырланады. Ол ариу суратла салыргъа излейди. Аслан суратчы Сосланны **ариу** суратларына сукъланыб къарайды. Асланнга **оноч** джыл быйыл апрелде толады. Аны тенги Иссагъа да оноч джыл болады. Аслан да, Исса да алтынчы классда окъуйдула. **Аслан** да, **Исса** да иги окъугъан, ариу халилери болгъан джашчыкъладыла.

Салынныкъ алмашла: ол, аллай, аллай бир, ала.

13-чю иш. «Мени анам» деген темагъа джазылыб башланган сочинениени аягъын джетдиригиз.

Джер юсюнде эм аламат сёз «анам» деген сёздю. Адам биринчи айтыб башлагъан сёз «анам» деген сёз болады.

Ана къолла эм бек иги, эм бек суююмлю къолладыла. Ананы джюреги эм тюз, эм сакъ джюрекди – анда суюмеклик джангыз да джукъланмайды, ол эс бёлмей бир затны да къоймайды ...

14-чю иш. Хапарчыкъны окъугъуз, баш салыгъыз. Бетлеучю алмашла бла ала байланыб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

... Заур, башын булгъаб:

— Огъай, былайда мен ангылаялмагъан бир кюч барды, – деученди. Бир-бирде терен сагъышлагъа кирсе, кесин Апсатыгъа ушата эди.

— Мен да кийиклени сакълайма, аланы джунчумазларын, чарпымазларын излейме. Ала къоркъуусуз болсала, мен да кёлюмю басама. Алай а мен кимге да ала бла хатер эталлыкъ тюлме, – дейди. Бир-бирде аны элде джашагъан джууукълары – уучула «эслеменген кибик этиб, бизни бу санаусуз кийиклеринге бир бошла, бизден да къайтыр сеннге», – деб тилеселе, ол алагъа:

— Мени юююме келигиз, къонакъбайлыкъ этмесем, мен терсме. Сизни сыйлар зат табарыкъма. Кийикледен а тюнгюлюгюз. Таула меникиле болмагъанларын бек ариу билесиз, къарныгъызны аурутасыз ансы. Чегетге кириб, джангыз бир кере да шкок атсагъыз, мени къанлым боллукъсуз. (А.М.)

Ю л г ю: Ол акъ джаныуарлагъа тюбер ючюн къалмагъанды. –
Ол къалмагъанды.

15-чи иш. Нарт сёзлени окъугъуз, алада тюбеген бегитиучю алмашланы тюблерин сыза, болушларын белгилей джазыгъыз.

1. Кесини ачыуу болмагъан биреуню ачыуун билмез. 2. Кеси аман ёмюрюн аман бла ашырыр. 3. Кесинг башынгы тутмасанг, Аллахдан да хайыр джокъ. 4. Кесини башын чегетде бёрю да асырайды. 5. Кеси билмей эди да элни юрете эди. 6. Кесим дегенде ёгюз тенгли кючюм бар, башха дегенде – ишле бар. 7. Кесинг джангыз тюз атлагъандан эсе, кёбчюлюк къатыш терс атла. 8. Кесим десенг, эки эрнинг бир-бирине джетеди. 9. Кесингден чыкъмагъан кир кесинге джабышмаз. 10. Кесинги элинг – алтын бешик. 11. Кесим этдим хата, къайры барайым сата. 12. Биреуню мингинден кесинги биринг игиди. 13. Кесине дуппукъ балта, элине – джити балта. 14. Кесин суюген къач чапракълай атылыр, халкъын суюген алгъышлада айтылыр. 15. Кесинги кийим бла омакълагъандан эсе, билим бла омакъласанг

игиди.

16-чы иш. Бегитиучю алмашланы, айтымда кьуллукьларына кёре, тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Ала кеслерин не бек сыйдамлаб кюрешселе да, аладан эсе уа джарлы джаш чырайлы эди. (Къ. Дж.) 2. Кесин билген хоншусун билир, хоншусун билген а элин билир. (Н.С.) 3. Хар эртден сайын Володя, кесин ариу джарашдырыб, талай китабны да алыб, бир минутну кечге къалама дуб кьоркьуб, чегет «кабинетине кетеди». (З.В.) 4. Къачхы кечелени биринде, джыйын джаллы аны сюрюуюне мыллык атханында, таягъында къаты тутуб, джангыз кеси атылгъанды бёрюлеге. (К.Б.) 5. Ариу къара кёзлери арыкъ бетине нюр себиб, адамны тюрсююне ышарыб къарай, кеси кесинден кьоркъа, кесин къалгъанладан кем эте турады. (Къ.Н.) 6. Къагъытда былай джазылыб эди: Багъалы совет адамла! Фашистлеге, алагъа кеслерин сатыб айланганлагъа ийнанмагъыз!... (Къ.Н.) 7. Кесинг кесинги ойламасанг, башха адам сени ойламаз. (Нарт сёз) 8. Мен кесинге айтмагъанлыкъгъа эртде, кеч болса да быллай бир уллу кьуллукъгъа тюшеринги биле эдим. (А.Б.) 9. Китаб кесингикиди, кесинг къалай суйсенг, алай эт. 10. Не этерге билмей кесими булджутургъа кюреше, арлакъ кетиб, джашыртын къарадым. (Д. Х.)

17-чи иш. Окъугъуз, кёргюзюучю сёзлени табыгъыз, аланы тилде нек керекли болгъанларын айтыгъыз.

Элни ортасында бу гюрбеджи тюрлю кёрюнеди. Муну тегерегинде эл Советни ариу ишленген эки зтажлы юю; Ленин атлы колхозну правлениеси, почта, медпункт, школну мазаллы межямы. Аланы орталарында уа бу кьуджур межям — къабыргъаларында тёнгерткелени базыкълукълары бешишер-алтышар кьулач болурла дерсе, ол эмен былайда ёсгенди бир ишексиз, аны кёлтюрюб, ма былай бир-бири юсюне салгъан адамла да деулеча бирле болгъанлары хакъды. ...

Правленчиле да бек ариу биледиле бу гюрбеджини алай бош гюрбеджи болмагъанын, бир кесек сыфатын тюрлендирирге умут этген эдиле ансы, «къалай суйселе, алай этерге» джарамагъанын ала да ангылайдыла, артыкъсыз да бу арт джыллада анга къараргъа келмеген не этнограф, не историк джокъчады: суратын аладыла, блокнотларына нелени эсе да сызадыла. (Б. Х.)

18-чи иш. Байлаучу алмашланы табыгъыз, аланы тюблерин тарта джазыгъыз.

Саматчыкъланы арбазда уллу кьоз терек барды. Ол бек битимлиди. Терекни кьозлары бирси тереклени кьозларындан уллудула, джукъа тышлыдыла. Саматчыкъны аммасы Аймёлек джашчыкъгъа бу терекни юсюнден айтыучу хапарланы ол эсинде тутады. Хапарны ол былай айтыучанды:

«Бу терекни сени акканг, большевикле акъланы хорлаб, бизни элде кызыл байракъ тагъылгъан кюн орнатханды. Ол кюн бизни юйде уллу кыуанч болгъанды. Акканг партизанла бла бирге урушлада айланганды, акълагъа къраршчы уруш этгенди. Сени атанг Зекерия ол кюн эртденбла туугъан эди. Энди уа къресе, балам, къллай деменгили терек болгъанды — бютеу арбазны толтурады...

Сени атанг гитче заманында бу терекге минерге бек суйюучен эди. Сени акканг да, атанг да, бютеу юйюрюбюз да муну, бирси тереклеча болмай, энчи суйгенбиз...» (Т.С.)

19-чу иш. Огъайлаучу алмашланы тюблерин тарта джазыгъыз, ала айтымда къллай сёзлеге байланганын айырыгъыз.

Келгенибиз аны ючюндю. Кёбню кёргенсе, кёб билесе, окъумагъан китабынг джокъду – биз айтханнга да тынгылаб, кесинг да кыошуб, таб джарашдырыб джасанг, деб келгенбиз. Ким биледи, аллах айтыб, джараб кълса уа – бизни сёзлерибизни эшитгенлей, ол налатны мыйысына акъл кириб... Джарамаса да, кълыр, не этерикбиз, алай болса да бир кёрейик...

Ибрагим кишиге джашагъанлы «огъай» деген сёзню айтхан болмаз эди. Бусагъатда уа, аллай кыагъытладан магъана чыкъмазлыгын ачыкъ билиб, «огъай» дерик эсе да, къртланы кёзлерине кыараб, ала ол кыагъытдан излеген умутларын юзерге кълундан келмей, кёк тетрадь бла кимит карандашны алыб, стол джанына олтургъанды.

Джаза келе да, къртла кеслери джаздыргъанны джаратмасала, джазгъанын джырта да, джангыдан башлай, Ибрагим тетрадын бошаргъа джетдирген эди...

Кимит карандаш кысхаргъан эди. (Б.М.)

20-чы иш. Берилген алмашланы кыошуб экишер айтым кыурагъыз, биринде белгисиз алмаш болсун, экинчиде огъайлаучу алмаш болсун; алмашланы тюблерин тартыгъыз.

Ю л г ю: Бригадагъа **джукъ** иерик эсегиз, ала барырма – менден ол **джугъун** джашырмайды.

1. Бир кыауум. 2. Бир адам. 3. Бир зат. 4. Бир джукъ. 5. Бир киши.

Тема: Къарачай-малкъар тилде сёзлеуни кыуралыуу.

1-чи иш. Сёзлеулени табыгъыз, айтымда къллай соруулагъа джууаб этгенлерин, тилни кыайсы кесеклери бла байланыб келгенлерин, айтымда къллукълрын айырыгъыз.

Залыкълды кёкенлени ичи бла озгъан суучукъну ауазы хаман эшитилгенлей турады. Алай а аны шоркъулдагъан тауушу кыуру да бирчалай

турмайды. Джай ингир алагъа къарла эриб къошулсала, суу таууш узакъгъа эшитиледи. Таулада джангур джаугъан төресинде уа, суула къобуб, ташны, агъачны да элтедиле. Къачда хар кюн сайын ала таркъайыб, аздан аз боладыла, аланы ташдан ташха къуюлуб, шоркъулдагъан тауушчукълары эшитиледи. Алай эте кетиб, къар джауду, болгъанны агъартды, Алай а ол, юр-сюр эте, ашыгъыш баргъан суучукълагъа истем да болмайды, Ташдан ташха секире, къуюла баргъан суучукъланы къышны къыямыты да бузлаталмады.

Суучукъла бузлауукъну юсю бла барсала уа тауушлары шыбырдаб джырлагъаннга ушайды.

Тау суучукъну тауушу, бешик джыргъа ушаб, джукъуну келтире башлады эсе уа, сора Уллу Хатипараны джазгъа дери эримезлигин бил. (М.А.).

2-чи иш. Сёзлеулени магъаналарына эс ие, ала не соруулагъа джууаб этгенлерин, къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин айыра окъугъуз.

1. Къачхы аяз ауушну башындан урса, тереклени саргъалгъан чапракълары юзюлюб-юзюлюб, бутакъладан ычхына, бир-бирин сюре, ёзенни энишге шуулдаб къуюладыла. (Б.С.) 2. Ол кюн эртденбла контор аллында тюбешгенибиз бизге саламлашмазгъа эркинлик берди. (С. А.) 3. Анда-мында, тебе башлада, къая ранлада джукълагъан булутчукъла кёлтюрюлюб кёкде чачыладыла. (Б.С.) 4. Идрис тамбла джолгъа чыгъарыкълары себебли, керек затланы, азыкъны артмакъгъа салды. (Б.А-М.) 5. Бусагъатда келгенме дейме да ... Мени къой да челеклеринги ары сал Х.О.)

3-чю иш. Берилген айтымладан орунну, заманны сёзлеулери бла ала айгъакълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

1. Сюекле болгъан залны аллында таш пил сюелиб турады. Башын энишге тутуб, узун бурнун таш полгъа тиреб, нени юсюнден все да сагъыш эте тургъанча, алайды, огъесе къалкъыбмы турады, къайдам.

2. Джерде исси джай, джангурлу къач болса да, метрону терен тоннелеринде хауа хар заманда да бирчады: джылы, къургъакъ джелчик ургъанлай турады.

3. Эртденбла кийиниб чыкъсам, адамланы бучхакъларындан таныйма. Кишини бетин кёрюр ючюн, башымы ёрге кёлтюрсем, таркъанат кийиз бёркчюгом джерге тюшюб къалады.

4. Москва метро алай ишленгенди, джерни тюбюнде поездле не аз да бир-бирин уругъа боллукъ тюлдюле: ала кеслери джарыкъ берген сигналларын ауушдурадыла, стрелкаланы халатсыз кёчюредиле, джолну бузулгъан джери болса, кеслери тохтайдыла.

5. Тёбен джанында къулакъдан «гу-гу-гу-у» деб танг аласында уянган тюлкю къычырады. (А.Х.)

4-чю иш. Берилген сёзлеге тыйыншы халны, марданы сёзлеулерин кьоша джазыгъыз, кьуралгъан сёзтутушланы алтысы бла айтымла кьураб джазыгъыз.

Чабады, кийинеди, ёрлейди, джырлайды, макъырады, атланды, кьадалды, джутланды, минеди, ишлерикди, кюллюкдю, айланлыкды, дженгил-дженгил, ёрге-энишге, джаяулай.

Ю л г ю: Атланды – мычымай атланды. Азрет мычымай джолгъа атланды.

5-чи иш. Берилген текстде хал бла марданы сёзлеулерин табыгъыз, тюблерин сызыгъыз.

Чыгъыб келген кюнню таяклары Казбек тауну тёппесинде кьарланы ариу джылтыратадыла. Эртденги тубан ачылгъанында, суюмлю таула кёрюнедиле. Узакъ Дариал ёзен кёрюнеди. Тедо, бугьунуб, кийиклени джолларын сакъларгъа мурат этген джерине джууукълашды. Тикден чыкыгъанлай, тохтаб, солууун алыргъа таяныб, тегерекге кьарады. Онг джанында, джууукъ джерде, тапхырчыкда джугьутур сюрюу отлай тургъанын эследи. Уучуну джюреги дженгил тыкырмады. Ол шкогун акъырын кёлтюрдю. Алай а олсагъатдан огъуна энишге ийди. Окъ джугьутурлагъа джеталлык тюл эди. Алагъа кьайсы джанындан джууукълашханы таб боллугъуна сагъыш этерге керек эди. Эки джолдан сора уа джол джокъду. Огъаргъы джол уучугъа кьоркьуусузду, алай а асыры туурады, джугьутурла эслеб, кьачаргъа боллукъдула. Тёбенги джол бла бек дженгил джетериксе, алай а тамам кьоркьуулу джолду. Тюбсюз джарны, тар секиртмени эрни бла барады. (К.Х.)

6-чы иш. Берилген сёзлеуге этимле кьоша, ала бла айтымла кьурай джазыгъыз.

Кюле тургъанлай, ётгюрлюкден, кюлкюлюкге, ачдан, кьоркьакълыкдан, сормай, тойгъанлыкдан, джигерликден, ачыугъа, кьууаннгандан, усталыкыгъа, амалсыздан, телисине.

Ю л г ю: Абыныб – абыныб джыгъылгъанды. Мурат кьарангыда абыныб джыгъылгъынды.

7-чи иш. Берилген текстде сёзлеулени табыгъыз. Кьош сёзлеулени тюблерин сызыгъыз.

Заман кюнортагъа джууукълашханды. Кьараб-кьарагъынчы кьарыусуз боз булутчукъла, бир-бирине кьошула келиб, таулача кьаланыб, кьоргъашын бет алдыла. Джарык юйден чыгъыб, кьарангы уругъа тюшгенча, дуния мутхуз болду. Алай эте келиб, кьралла арасында ачылгъан кьазауат элни башына кёчюб, бир талай тоб бирден атылгъанча, кёк ачы-ачы кюкюреб, тёрт джанына от чакъдырыб башлады. Аны бла бирча, шыбылагъа

эришгенча, къайдан эсе да джетиб, шайтан джел орам хапчюклени сибириб, тегерек-тегерек бура, аланы оджакъладан мийикге чыгъарыб тебреди. Дагъыда бир кесекден элни огъары джаны чегет, ёртен тюшгенча, чарсха бёлениб, кюрес тартылган таууш этиб башлады. Къараб-къарагъынчы таякъ джангурну сёдегей шоркъалары юй башланы, хуналаны джуууб, боза тегюлгенча, сары илипинчикле къалтыраб, Къобан таба сылджырадыла. (Къ. Д.)

8-чи иш. Сёзлеулени табыгъыз, къуралган бла къош сёзлеулени тюблерин сыза джазыгъыз.

Отуз метр мийиклиги болган дорбунну башын къол фонарчыкъны джарыгъы кючден джарытады. Багъаналача сюелиб турган учсуз-къыйырсыз сталагмитлени джарытады. Аланы орталарында уа – балконла, къууушла, чырдыкла. Къабыргъалада акъ, сары, кюмюш бетли, кёк ташдан гирлянда, люстрала, терезе джабыула, джаулукъ чачакълача, чачакъла, харла.

Табигъат кесини кючуо бла быллай сейир затланы, джер тюбюнде къалаланы этгенине кючден ийнанаса. Бу дорбунда бурун адамла джашагъанларына шагъатлыкъ этедиле. Уя дорбунну аллында уа адам къол бла къаланган къабыргъаны бир кесеги турады.

Хатерсиз заман адам къолу ишлеген затланы, ол огъай ташны да, умур-чумур этиб атады, алай а ётген затланы адамны эсинден тайдырмайды. (Б.Х.)

Тема: Къарачай-малкъар тилде санауну къуралыуу

1-чи иш. Санауланы сёзле бла тюблерин сыза джазыгъыз.

ИСПАНИЯДА

... Кёлюбюз кёлтюрюлюб атлайбыз Испанияны джеринде. Бизге аэропортда тюбеген гид Паула энди боллукъ маршрутдан хапар айтады. «Мадрид» араб сёздю «Мырдылы джер» деб кёчюрюледди. Шахар тенгиз мардагъа кёре мийиклиги 650 метрди. Мында 6 миллион чакълы бир адам джашайды. Испания къарапеледен келген къралды. Бу кёб миллетли къралды ол себебден 50 провинциадан сора да 13 автоном областны барды.

Испаниягъа джыл сайын 50 миллион чакълы турист барады. Мадридде тургъаныбызны экинчи кюню 1-чи Майгъа тюшгенди. Эртденбла биз бир бирибизни байрам бла алгъышладыкъ.

2-чи иш. Санчы санауланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Суратлау адабиятны къарачай бёлюмю быйыл он китаб чыгъарыргъа

керек эди да, аладан джетиси областыбызны китаб тюкенлерине тюшгендиле. Къалгъан юч китаб – Суюнчланы Азаматны «Алгъыш» деген назму джыйымы, Орусланы Махаметни назму китабы, Къагъыйланы Назифатны «Тейри джарыкъ» романы да кёб турмай бизни китаб тюкенлерибизни табхаларын джасарыкъдыла.

1989 джылда да къарачай тилде чыгъаргъа деб джораланыб он китаб барды. ...

3-чю иш. Берилген санчы самауладан тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу санаула къураб джазыгъыз.

Он, джыйырма беш, къыркъ юч, тёрт, алты, тогъуз, джюз, минг, юч минг алты, тохсан, бешджюз, миллион, эки минг, джетмиш бир, къыркъ алты, онджети, элли бир.

Эсгертиу. Къауумлаучу санаула ондан ары бармайдыла.

4-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, санауланы къайсы къауумладан болгъанларын башларында белгилегиз.

1. Адам боллукъ джети джылында баш болур. (Нарт сёз) 2. Минг къоюм суугъа кетди, Асхакъ Сюлемен излей джетди. (Джомакъ) 3. Аууб тургъан бир терек, Ол терекде онеки бутакъ, Хар бутакъда беш чапракъ. (Джомакъ) 4. Билими кючлю минг палахдан къутулур, билимсиз къалгъан джюз палахха тутулур. (нарт сёз) 5. Бир сюрюу къаргъа учханды да къазыкълагъа къоннганды. Хар къазыкъгъа экишер къаргъа къоннганында, бир къазыкъ артыкъ къалгъанды, къазыкъ сайын бир къаргъа къоннганында, бир къаргъа артыкъ болгъанды. Къаргъала да, къазыкъла да ненча болгъандыла? (Джомакъ) 6. Къарачайлыны биринчи акъылы – кесини экинчиси - меники дегенди черкесли. (нарт сёз) 7. Олтур къонакъ тогъуз айны, къайна къазан он айны. (нарт сёз) 8. Билгенинг къуру тогъуз, билмегенинг – токъсан тогъуз. (нарт сёз) 9. Адам боллукъ гитчеликден белгили, адам болмазлыкъ эки джыйырма джыл болса да ишлей билмез. (нарт сёз) 10. Къызчыкъладан, джашчыкъладан сегизеулен «Чолпан» деген ансамблге джюрюйдюле. 11. Тёртеу ёрге тура, Экеу кенгеш къура. (Джомакъ)

5-чи иш. Санауланы юч къауумгъа юлешиб джазыгъыз: бош, къош, къурау санаулагъа.

Эки, оноулан, алты, джюз, онбеш, джыйырма, къыркъ оналты, тогъузджюз алтмыш юч, сексен, тогъузджюз, элли сегиз, тёрт миллиард он миллион алты минг, джетиджюз тогъуз, джыйырма биринчи, джетеулен, алтыджюз онтогъуз, ючеулен, онтёртюнчю, къыркъынчы, тёртлю, бешли, мингинчи.

6-чы иш. Санауланы къоша айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л 2 ю: Бир-эки айдан дерсле башланлыкдыла.

1. Эки-юч. 2. Беш-алты. 3. Тёрт-беш, 4. Экеу-экеу. 5. Бешишер
6. Джети-сегиз. 7. Ючюшер-тёртюшер. 8. Алты-алты. 9. Бир-бир. 10. Экеу-
экеу. 11. Бешеу-бешеу. 12. Он-он. 13. Джетишер-джетишер.

7-чи иш. Санаулары сёзле бла джазыгыыз.

КЪОБАН

Къобан сууну аты саулай къралыбызгъа белгилиди. Бу джерледе 1000 джууукъ баргъан сууну ичинде, узунлугъу бла 2-чи орунну алады. Къобан Минги Тауну 3000 метр мийиклигинден башланыб, 971 кило- метрни барыб, Темрюк шахарны къатында Азов тенгизге къуюлады. Джолунда анга Хурзук бла Учкулан сууладан башлаб, уллу гитче да кёб суу, илипин къошулады. Кесини да миллет тилледе аты тюрлю-тюрлюдю: къарачайлыла Къобан, орусча кёчюрюлгени Кубань, черкеслиле, къабартылыла, адыгейлиле Псыж, ногъайлыла Коман, абазалыла Кубина дейдиле. Алай болса да кёбюсюне джюрюгени Кубань бла Къобанды.

1770-1773 джыллада Кавказда болгъан алим И.А. Гильденштедт артда джазгъан китабында, бизни джерледен хапар айта келиб, Къобанны да бусагъатдагы аты бла сагъынады. Штабс-капитан Петухов да 1841 джыл алай джазгъанды. Алимлени бир къаууму аны эртделеле аты грек сёз гипнанисни «ат» деб кёчюрюб, эмилик атха ушатыб, аны ючюн алай атагъандыла ... (Х. С.)

8-чи иш. Санаулары сёзле бла джазыгыыз.

2, 10, 14, 17, 19, 20, 200, 220, 330, 4230, 6666, 555, 777, 680, 1200, 2444, 2222, 790, 3355, 100 000, 4444, 8880, 900.

9-чу иш. Тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу санаулары тамырлары бла аффикслерин сызчыкъла бла айыра джазыгыыз.

Биринчи кере	биришер адам	экеулен
Онунчу орун	онушар стол	тогъузоулан
Ючюнчю китаб	ючюшер алма	тёртеулен
Алтынчы юй	алтышар терек	алтаулан

Тема: Къарачай-малкъар тилде тилни болушлукъчу кесеклерини къуралыулары

1. Къарачай-малкъар тилде послеслогланы къуралыулары.
2. Къарачай-малкъар тилде байламланы къуралыулары.
3. Къарачай-малкъар тилде кесекчиклени къуралыулары.

Къарачай-малкъар тилде послелогланы къуралыулары

Тема бла байламлы ишле

1-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, алада послелогланы табыгъыз.

1. Хар кюн сайын бир джангы затха юренеме. (Ё. А.) 2. Бизни сартын, чыпчыкъ да сатылмасын. (Х.О.) 3. Джууургъанынга кёре, аягъынгы узат (Нарт сёз). 4. Джауум, къууанч хапар кибик, киргенди. Манга бютюн да бек суюдюресе. (К. К.) 5. Къаты бла узакъ болмай сабийчикни къолундан тутуб бир сыйдам тиширыу озгъанында, ызына бурулуб, Муадзинни чакъыргъан сылтай бла, сыйдам къатынны артындан кёб джютю къарады. (А.Х.) 6. Не кюн бизни самолетларыбыз, танкаларыбыз, къалгъан сауутларыбыз да кереклиси чакълы бир табылсала, ол кюнден аланы ууатыб башларыкъбыз. (Х.О.) 7. Ма аны дууасы амалтын Къандауур шыйых болуб айланады. (А.Х.) 8. Бюгюнден ары афендиге-моллагъа ийнаныб, кетмем мен къарангы джоллагъа. (Ё.А.) 9. Эртде замандан башлаб элде адет алайды: уллу оноучу келсе, ол Къыямытха бармай, башха адамгъа бармайды. (А.Х.) 10. Хабибат бла къызы Кемисхан эки челек чакълы топракъны келтириб, суугъа къуйдула. (Б.Х.) 11. Билим кюч бла учалла темир къушлагъа миниб, чабакъ кибик джюзелле тенгиз тюбюне кириб. (А.У.) 12. Тюшюнсюнле джарыкълыкъгъа хар бири, тау тюбюнде артха къалгъанлагъа дери. (Къ.И)

2-чи иш. Послелогланы былай юлешигиз: 1) таза послелогла; 2) къуралгъан послелогла. Ала бла хайырланыб, сёзтутушла къурагъыз.

Башха, дери, чакълы, бла, маталлы, юсюне, кибик, джанындан, башында, тенгли, къадар, артха, сора, аллындан, ичинде, арасындан, алгъа, бери, амалтын, къылыкъллы, сайын.

3-чю иш. Айтымлада послеслогланы къайсы болушдагъы сёзле бла байланганларын белгилегиз.

1) Эсимдеди тюшге ушаш кюнлерибиз. (Х.О.) 2) Урушдан сора сейир, джангы кёрюнеди хар зат. (Къ.Къ.) 3) Алан, Хаджи, бизни кибик джарлы

адамланы хакъларын ким берликди? (Э.О.) 4) Аналарыбыз! Бюгюн ары джангыз сизни джашларыгъыз огъай, болдукъ биз кишиликти джашлары. (Къ.К.) 5) Джашыгъыз Ата джурт ючюн джигитлик этиб ёлгенди. (Х.О.) 6) Мен атам къатыш отуннга бардым (Б.Д.) 7) Анам тюкенчиди, кесим устаз болуб ишлейме, кёресе, мени ёзге кимим барды? (Х.О.) 8) Юйлери мийик джерде болгъаны себебли, юй башына миниб къараса, хар не да, къол аяздача, ариу кёрюнеди. (Къ. А.) 9) Юнюслагъа шыкъыртсыз кирирге мурат этсе да, эшикти чюйю болгъаны себебли, ачалмады. (Х.О.) 10) Бизни бригадирден ёзге адам аны ишни къатына къоймаз эди (Газетден) 11) Манга берген болджалларына кёре, ала тамбла келирге керекдиле. (Э. О.)

4-чю иш. Сёзтутушланы джазыгъыз. Алада белгиленген послелогла тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгъыз.

Минг **чакълы**, сенден **ёзге**, къайтмагъанынг **себебли**, бизни **къатыш**, кюмюшге **ушаш**, былтырдан **бери**, ол кюнден **сора**, айтыуна **кёре**, мени **тенгли**, отуз чакълы, былайдан **башлаб**, таула **таба**, джаныуар **халили**, джел **къатыш**, андан **ары**, сендан **артха**, мындан **алда**, джетген **чакълы**, кюн **сайын**, кече **арасы**.

5-чи иш. Айтымланы былай юлешиб джазыгъыз: 1) послелогла атны къуллугъунда келген сёзлери болгъан айтымла; 2) атны неда тилни башха кесегини къуллугъунда келген сёзлери болгъан айтымла.

1) Фатима, эгечим, къолунгда ууакъ сабийлеринг бардыла, башынгы сакъла. (Х.О.) 2) Ишни аллы зыбыр болса, арты джумушакъ болур. (нарт сёз) 3) Ичги ичге кирсе, акъыл тышха чыгъар. (нарт сёз) 4) Ауур джаралы болгъанла къалгъанла бла баралмай эдиле. (Х. О.) 5) Балтаны ал урумуна кёре болур арт уруму. (нарт сёз) 6) Меннге онсегиз джыл болса да, Хурзукдан башха бир джерни кёрмегенме. (Б. Х.) 7) Дерсге эки кере кеч болуб баргъаным себебли, манга устазладан тырман эшитирге тюшдю. (Т. А.) 8. Башда акъыл болмаса, аякъгъа къыйын болады. (нарт сёз)

6-чы иш. Послелогланы табыб, аланы алларында ала бла келген сёзлени послелогла бла бирге джазыб алыгъыз, ол сёзлени тилни къайсы кесеклери болгъанларын айырыгъыз.

Ингирде тамызылгъан отну кёсеулери, отну арасына джетген къыйырлары джаныб бошаб, джукъланганларын билдире, чыкъырдайдыла. Чыратханда нарат чыракъдан къобхан эки-юч джонгурчха оджакъдан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда балауузларын тёгюб джанадыла. Файрузну къарт анасы, орундукъ аллында чёгюб, баш къагъады.

Адам аягъы тыннганды деген заманда экиси да, тытыр бла сюртюлген хунаны джанына къысыла, тюрмени туурасына келгенлеринде, устазны арбазгъа айланган терезеси ачылыб, лампа джарыкъ терезе тюбюне тёгюлюб, школну ичинде Ташалдар ёрге-энишге бара, тохтай да

къагъытланы ары-бери аудура тура эди. Школну джанында прауленни терзелери къаты этилиб эдиле.

Аладан къоркъуб джанлагъанча, кёкен джанына къысылыб тургъан къоянчыкъ, узун къулакъларын сыртына джюклеб, секире барыб, таш тюрбюне ташайды. Чауул ортасында уллу таш, къалгъанладан кесин белгили эте, акъ джуртну ичинде мангылайына тютюн чабыб къаралады. (А.Х.)

7-чи иш. Точкаланы орнуна послелогла бла келген сёздеде керекли болуш эмда велик аффикслени салыб джазыгъыз.

1. Хамит Москвагъа баргъан . . . юсюнден алаамат хапар айтды. 2. Космосха учхан ракета . . . ичлеринде керекли аппаратура . . . башха артыкъ зат болмайды. 3. Кече онбир сагъат . . . башлаб танг . . . дери тохтаусуз джаууб турду. 4. Историяда айтылгъан . . . кёре, бу джерледе бурун . . . бери кёб миллет джашагъанды. 5. Джангы юй . . . аллында гокка хансла къызарадыла, ала . . . тегереклерине тытыр сюртюлген ариу акъ тегерек ташчыкъла тизилибдиле. 6. Муну сен . . . сора башха адам кёргенмеди? 7. Джолну былай . . . арысы суу . . . къаты бла барады. 8. Школ . . . къатында алаамат джарашдырылгъан спорт площадка барды. 9. Ала . . . кёре биз асламыракъ этгенбиз. 10. Заманыбыз джетишмеген . . . себебли ишни бошайлмадыкъ. 11. Аллыбызда айю . . . ушаш бир къаралды кёрюндю. 12. Чегет . . . къыйыр сюреминде салкъын аязчыкъ къакъды.

8-чи иш. Послелогланы алларында скобкаладагъы сёзлени керекли болушлагъа салыб джазыгъыз, къайсы болушда болгъанларын аууздан айтыгъыз.

(Кюн) сайын, (сен) тенгли, (сиз) кёре, (шахар) дери, (къач) сора, (мен) башха, биз (бла), (ала) къатында, (устаз) ызындан, (къуш) ушаш, (айтхан) ючюн, (китаб) амалтын, (ол) чакълы, (ауругъан) себебли, (бу) къарагъанда, (Москва) бери, (къурт-къумурсха) башлаб, (биз) таба, (суу ыз) таба, (джер) юсюнё, (тенгиз) тюрбю, (мал) къатына, (юй) артында, (буруу) джанында, (ала) башха.

9-чу иш. Айтымлада тюрбеген послелогланы юлгюдеча айырыгъыз.

1. Насыб ючюн тегюлген къан – сыйлы къан – къызыл-ала гюлле болуб чыкъгъанды. (Дж. Х.) 2. Ёрлеб ол тауну башына, джыл сайын бичен чалама мен. (Дж. Х.) 3. Кимледен эселе да апендиге келген къозула чалманны артындан башларын къаратыб макъырадыла. (А.Х.) 4. Тереклени арасында къарыусуз къоян балачыкъла джорта айланадыла. (А.У.Б.) 5. Билим кюч бла учалла темир къушлагъа миниб, чабакъ кибик джюзелле тенгиз тюрбюне кириб. (А.У.) 6. Бийнёгер Семёну къатына олтурду. (А.Х.) 7. Эки джылыны ичине Осман терек ёсген чакълы бир ёсенди. (А.У. Б.) 8. Минедиле бутакъланы юсюне, шатлыкъ келе булбулланы эсине. (Къ. И.)

Ю л г ю: Тюшюнсюнле джарыкълыкыгъа хар бири, тау тюрбюнде артха къалгъанлагъа дери. (Къ. И.)

Тюрбюнде – послелогну орнунда джюрюген атды, кеси да орун- лаучу болушдады, атны ызындан келеди (*тау тюрбюнде*), бу айтымда баш болуш бла джюрюйдю, иелик болуш бла да келирге боллукъду (*тауну тюрбюнде*), атны ызындан келиб, айтымда атны магъанасында келген этимсыфатны айгъакълаб келеди (къайда къалгъанлагъа дери? – *тау тюрбюнде къалгъанлагъа дери*), болумду.

Дери – послелогду, къуру къуллукъчу магъанада джюрютюледи, кеси энчи джюрюмейди, атны магъанасында джюрюген этимсыфатдан сора келеди, бериучю болуш бла джюрюйдю, тамыр послелогду, айтымда *къалгъанлагъа дери* – толтуруучуду.

10-чу иш. Скобкалада экинчи къауум послелогланы керекли болушлагъа, санлагъа, иеликге сала джазыгъыз.

Эшик (аллы) чыгъаргъа, сахар (къаты) узайыргъа, тау (башы) къараргъа, Гумайыл (тюрбюн) джетерге, Ахматдан (башха) айтмазгъа, къар (тюрбю) къалыргъа, чегет (къыйыры) тохтаргъа, стол (юсю) сыйпаргъа, кече (арасы) хазыр болургъа, столну (арты) тюшерге, хуна (джаны) къысылыргъа.

Тема: Къарачай-малкъар тилде байламланы къуралыулары

1-чи иш. Точкаланы орнуна керекли байламланы сала, аланы къуллукъларын айта джазыгъыз.

1. Ананы сыйы кече . . . , кюн . . . нюр тегеди дуниягъа. (Дж.Х.)
2. «Джоллада ат абынса . . . , джер биледи», – дейдиле халкъда. Ол джер кеси джарсыса . . . , ким сезеди хар бир чакъда? (Дж. Х.) 3. Мен, . . . джатыб чыдаялмай, . . . къобар мадарым болмай, амалсызгъа киргенме. (Х. О.) 4. Кичибатыр . . . Юнюсю сёзлерин тюз къатларында атылгъан таууш бёлдю. (Ш. М.) 5. Барсам . . . тюзде, чыкъсам . . . таугъа, излейме хаман багъалы саугъа. (Х.Н.) 6. Джангы усталыкъ ... техника бизни джуртну кючлейди. (Б.Х.)

Точкаланы орнуна салынныкъ байламла: *уа, не, да, эм, бла*.

2-чи иш. Текстде байламланы табыгъыз, тюрлерын сызыгъыз.

Къарачайлыланы алчы адамлары, ана тилде окъууну уллу магъанасы болгъанын ангылаб, сабийлени орус тил бла бирге ана тилде да окъутургъа керекди, дегендиле. Хубийланы Иммолат орус харифле бла къарачай алфавит джарашдыргъанды, 1908-1910-чу джыллада

Кърымшаухалланы Ислам, латин харифлени хайырландыра, къарачай алфавит къурагъанды, алай а ала басмадан чыкъмагъандыла. Акъбайланы Исмаил а, араб харифле бла алфавит джарашдырыб, 1916 джыл Тифлисте «Ана тил» деген (къарачай тилде) биринчи окъуу китабны чыгъаргъанды.

Алай болса да Октябрь революциягъа дери ана тилде окъуу болмагъанды, хар ким не орус, не латин, не араб алфавитни хайырландырыб письмола, суратлау чыгъармала джаргъа кюрешгендиле. (Л.Къ.)

3-чю иш. Текстде байламланы табыгъыз, тюблерын сызыгъыз.

Замансыз заманда келгенибизни да билебиз, алай болгъанлыкъгъа башха мадарыбыз болмай келгенбиз. (Къ.Д.) Темуркъаны келмегени Мёлеханнга ачыу тийиб, мыдах этген эди, ол себебден ачыуун кимден болса да алыргъа керек эди. (А.Х.) Салиматны ариу чырайына кёзю джете, ёрге бла энишге бара, Хасан сагъышха кирди. (Б.Х.) Не ёлюб ёлмеген, не джашаб, кюн кёрмеген (Нарт сёз). Хаджирет Къанаматны бу элде неда башха эллени биринде джууукълары болуб кимни билесиз? (Къ.Д.) Аман къонакъ не замансыз келир, не кеч къалыр. (нарт сёз) Окъ да сынадым, терслик да сынадым, алай санга ийнанганлай къалдым. (Къ.К.)

4-чю иш. Бу айтымлада тенгджарашдырыучу байламланы табыгъыз. Ала къаллай къауумлагъа юлешингенлерини юслеринден хапар айтыгъыз.

1) Джауум, къар да, джел да сени юсюнгден хапар айтханлай турурла манга. (Къ.Къ.) 2) Чалкъы чалгъан эм да тюз джерде гебен тартхан тынч иш тюлдю. (Б.И.) 3) Абдулла къарт бла тиширууну алайдан къоратханларын эследи. (Х.О.) 4) Аллах бирди, ма муну бла беш ай болады, не письмосу, не хапары чыкъмайды. (Х.О.) 5) Комиссарны доклады бизни уллу къайгъы этдирди эм болмагъанча къоркъуулу халны ачыкълады. (Х.О.) 6) Ётюрюкню аягъы джокъду, алай акъанатлыдан дженгилди (нарт сёз). 7) Джанган юйню мийик гюрюлдеб джанган оту тийрени бирде джарыкъ, бирде мутхуз этеди. (Э.О.) 8) Бир адамгъа болмай хатам, ма былайды джашауум бла халым. (Б.А-К.) 9) Ол чыкъны не джел, не кюн кебдирликди, ташланы уа джолунгдан кесим къоратырыкъма. (С.А.) 10) Джерде уа меннге аламатды эмда джылыды, эмда мылыды. (М.Г.) 11) Алай сёлешген мен этгенме, эфенди уа тынгылаб тургъанды. (Э.О.) 12) Чыбыкълыкъда бюгюлмеген, къазыкълыкъда бюгюлмез деб, эшта, бош айта болмазла. (Къ.Къ.) 13) Къоркъма, бизни къралда кёбле чабхандыла, алай а бирини да муратлары толмагъанды. (Ш.М.)

5-чи иш. Бу айтымладагъы тенгджарашдырыучу байламланы бла бойсундуруучу байламланы къуралууларындан, къуллукъларындан хапар айтыгъыз.

1) Ол тютюнлерин чыгъарды да, папиросу ууаргъа кюрешди. (Э.О.) 2) Немец тилни билмейме, ансы мен былагъа бир иги соруу сорур эдим. (Х.О.) 3) Джууунуб, къанга ташлагъа джатыб солудукъ, сора ашаргъа

олтурдукъ. (Л.Р.) 4) Артыбыздан болушлукъ келир деб, аскерчиле умутлу болуб, кёб сакъладыла. 5) Джылан узалыб кесине артыкълукъ этгенни аягъын уругъа кюрешеди, алай болгъанлыкъгъа аны бойнундан басхан джити тырнакъла джибермедиле. (А.Х.) 6) «Къарт да, къарыусуз да болгъанма ансы, бир заманда уа эки къакъсам да, ууаллыкъ болур эди», - деб кёлюне келди. (Къ.Д.) 7) Къызыл бурма булутла ахырында къоргъашын бет алдыла, болсада кёз кергеннге алай эте тумаландыла. (Х.О.) 8) Хапар айтхан заманда иги хапарны айтыргъа керекди, ансы аман хапардан магъана аз болады. (Х.О.) 9) Дорбунланы тёбен джанындагъы сыртлыкъгъа неда джолгъа чыкъса, кёрлюксюз, мен а келген джолубуз бла бир къарай барайым. (Л.Р.) 10) Дженгилде алай этерге къарыуларындан келирми, огъесе къазауат кёбге созулурму? (Ш.М.) 11) Гокка хансны чакъгъанын сен да, мен да сюебиз. (С.А.) 12) Джашым, нартюхюбюз тауусулгъанды, ол себебден иш хакъынга нартюх берсин. (Э.О.) 13) Мен къачмай сени амалтын къалгъанма, амма джанымданмы тойгъанма. (Х.О.) 14) Аны юсюне бир аман тюшле кёргенме да, джашаудан умутум джокъду. (Ходжаны хапарлары) 15) Юйдегили болгъандан сора къарнашла татлы джашар ючюн, мюлкери башха, иннетлери бир болургъа керекди. (Х. М.) 16) Кёкню къараууз булутла джабыб, джерге кюнню джарыгъын иймейдиле, алай болса да тауусулуб баргъан къышны сууукъ аязчыгъы энди къарыу эталмайды. (Х.О.)

6-чы иш. Берилген айтымлада байлам сёзлени табыгъыз, ала къош айтымланы кесеклерин къалай байлаб келгенлерин кёргюзтюгюз.

1) Маратлагъа бар да, ол не берсе да, аны бери алыб кел. (Х.О.) 2) Къушну баласы уясында нени кёрсе да, учханында аны этер. (нарт сёз) 3) Къалайда тынч болса, Назир алайда ишлейди. (Х.О.) 4) Ала таудан къалай тюшген эселе да, сиз да алай тюшюгюз. (Э.О.) 5) Кимни арбасына минсенг, аны джырын джырла. (нарт сёз) 6) Аны бу элге кёб къыйыны киргенди, кёб сабийге окъуу да, ангы да бергенди. (Л.Х.) 7) Мен бюгюн эртде турлукъма, не ючюн десенг, атам бла ишге барлыкъма. (Къ.Къ.) 8) Кеме бла тенгизден да ётдюм, Тюркню, Арабны халкъларын да кёрдюм. (М.К.) 9) Алан, сен бу суратны бюгюннге дери кёрмегенмисе, огъесе бир шарайыбынмы табханса? (Г.Э.) 10) Замансыз заманда келгенибизни да билебиз, алай болгъанлыкъгъа башха мадарыбыз болмай келгенбиз. (Къ. Д.)

Тема: Къарачай-малкъар тилде кесекчиклени къуралыулары

1-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Алада кесекчиклени табыб, къаллайла болгъанларын ангылатыгъыз.

1. Туура кёзюне джетгенинде, сен кышыбызга салыб кёйдунг да! (Х.О.) 2. Бу келечи хайда келди, хайда кетди, чабды, джортду, эки арада сокымак болду (Ё.А.) 3. Кечеги кёнакыны киши да таныялмайды. (Къ.Д.) 4. Сауутланы кырауулсуз джибергенинги юсюнден а артда сёлеширбиз! Хайда бар ишинги эт! (Б.И.) 5. Майна кыоян, майна кыоян! Джукъунг келиб турмасында, уян! 6. Хо, хо! Кыаллай бир болса да, ичибизге бир джукъ барса, хар зат орнуна келиб кыаллыкды. (А.Б.) 7. Тюз сууну джагысында мазаллы кыарт бусакъ чайкыалады. (Къ.Д.) 8. Джитиден джангы айны бир мюйюзю бери кёрюннгенди, экинчиси уа тюгел чыкымагыанды. (А.Х.)

2-чи иш. Айтымланы джазыгыыз. Алада кесекчиклени магыаналарын ангылатыгыыз.

1) Да, хоу, джанмайдыла деб сылтау эталлык туююлдюле. (Къ.Къ.)
2) Хоу, ма мен да айтама! Былагы кыараб кыалган эсек, сора болмадыкы! (Къ.Къ.) 5) Да, хо, анга бара эсегиз, аджашырыкы туююлсюз. (Къ.Къ.) 6) Хоу, мен атамы бир да кылыкысыз сюе эдим. (Къ.Къ.) 7) Хо, сора... Уллу джаш болсанг да, мени джомакыларымы унутмай туурса, болсунму? (Къ.Къ.)

3-чю иш. Туюнде берилген кесекчиклени кыоша, айтымла кыураб джазыгыыз.

Хайда, огыай, хайыр, джап-джангыз, бютюн да, артыкы да, артыгыракы да, не, таб, кыайры, кыап-кыара, чырт да, джангыз, асто, тюгел, чырт, хазна, туура, тюз, майна.

4-чю иш. Кыюлендириую, кёргюзуючу, айырыую-мардалаую кесекчикле бла айтымла кыураб джазыгыыз.

Да, бир да, бютюн да, артыкы да; ма, майна, майнама; кыуру, кыуп-кыуру, чырта, чыртданда, хазна, сынгар, тюгел, джангыз.

5-чи иш. Точкаланы орнуна келишген кесекчиклени сала джазыгыыз, ала кыайсы кесекчикле болганларын айтыгыыз.

1. Кыалай этейим, ... мен сенден, безиб кыалдым. 2. ..., кыуругун сен, энтда ангылаялмаймыса? 3. Биз аны хапарын ... сиз келгинчи огыуна эшген эдик. 4. ...анда ол джол джанындагы гебенни кыатына барыб тур. 5. Ары кыара, ...сейирди, джюзюб ётюб кетди. 6. Салимат библиотекагы барады, сен ...бараса? 7. ...атым аны кёргенинде уа, атым кесин тыйдырмай эди. 8. Амманы чапхыны тутханды да, кечени кече узуну ... кёз кыысырмагыанды. 9. ...тамбла кюн ачылыкы болур. 10. ...алгы бурун юйге берилген сочинениелени битдирейик, сора физиканы алай хазырларбыз.

Точкаланы орнуна салынныкъ кесекчикле: *ма, таб, чыртдан да, асто, не, къайры, бютюн да, чырт, эшта, келигиз.*

6-чы иш. Берилген текстде кесекчиклени табыгъыз, аланы айтымда къуллугъун ауздан айтыгъыз.

Исламны атасы межамларын кесини заманына кёре ишлегенликге, бюгюннге ала такъырдыла. Суу этиб гыбытны созгъанча, кенгерталмазын а ангылайды. Бюгюн адам джыйылгъынчы, аланы тарлыкъларын ангылаялмай тургъанды. Ай анасыны уа, быланы дыккы болгъанын нечик билмегенсе! Эшта, къалгъанны да, ма муну кёрмегенча сагъышын эталмай, артыма аны ючюн кетиб бара болурма. Ол багушну тегюлмей тургъанына да къара. Огъесе кезлерим бюгюнню ачыла айланадыла? Эшта, ол алай болмаз. Шо, келген инджилмей турурча, бир межам ишленсе эди, башха джерлеге исси суу излей киши барлыкъ тюл эди. «Къарачайны къадау ташы» Худес ёзенни аягъындады. Тюз алайдан узакъ болмай Къобанны сол джанында сары къаяла бардыла. Аланы башчыкъларына чыкыгъан джерчик тюзчюкдю. (Къ. К.)

7-чи иш. Огъайлаучу, соруучу, бегитиучю-разычы кесекчикле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Хо, хы, хайыр, алайды, тюздю,болсун, джарайды, къайгырмаз; уа, а, экен, -мы, -му, -ми, -мю; -ма, -ме, огъай, тюл (тюлдю).

Керекли адабият

1. Алиева Т.К. Вариантность слова и литературная норма (на материале карачаево-балкарского языка). – Ставрополь, 2006.
2. Ахматланы М.А., Мызыланы А.М., Хуболланы С.М. Къарачай-малкъар тилде тилни болушлукъчу кесеклери. – Нальчик. 2009.
3. Батчаев А-М. Х. Бусагъатдагъы къарачай тил. 1-чи кесеги Лексика. Фонетика. – Карачаевск, 2006.
4. Кетенчиланы М.Б. Къарачай-малкъар тилде этимни иесиз формалары. – Нальчик, 2009.
5. Къарачай-малкъар тилни морфологиясы. – Нальчик, 2005.
6. Мусуков Б.А. Морфологическая деривация глаголов в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2009.
7. Султанбаева Х.В. Служебные части речи в современном башкирском языке. – Уфа: Гилем, 2002.

8. Хабичев М.А. Именное словообразование и формобразование в куманских языках. – М., 1989.
9. Хапаева С.М. Къарачай-малкъар тил. Окъуу болушлукъ. – Карачаевск, 2017.
10. Хапаева с.М. Суратлау текстни филологиялыкъ тинтиу. Окъуу-методика болушлукъ. – Карачаевск, 2017.

КЪЫСХАРТЫЛГЪАНЛА

- А.А. – Акъбайланы Азрет
- А.У. – Алийланы Умар
- А.Ш. – Алийланы Шахарбий
- А.Б. – Аппаланы Билял
- А.И. – Аппакъланы Ибрахим
- А.Х. – Аппаланы Хасан
- Б.Ф. – Байрамукъланы Фатима
- Б.Х. – Байрамукъланы Фатима
- Б.М. – Байчораланы Магомет
- Б.Б. – Батчаланы Башир
- Б.А. – Батчаланы Али-Мурат
- Б.М. – Батчаланы Мусса
- Б.И. – Батчаланы Идрис
- Б.С. – Баболаны Сапар
- Б.Б. – Биджиланы Борис
- Д.Х. – Дотдуланы Хыйса
- Дж.А. – Джанибекланы Аппа
- Дж.Б. – Джазаланы Балуга
- Дж.Х. – Джаубаланы Хусей
- К.Б. – Кёбекланы Билял
- Къ.Н. – Къагъыйланы Назифат
- Къ.Д. – Къобанланы Дахир
- Къ.Къ. – Къочхарланы Къаспот
- Л.Б. – Лайпанланы Билял
- Л.С. – Лайпанланы Сеит
- Л.Р. – Лайпанланы Рашид
- С.И. – Семенланы Исмаил
- С.К. – Сылпагарланы Кулина
- Х.Н. – Хубийланы Назир
- Х.О. – Хубийланы Осман
- Х.С. – Хапалананы Сапар
- Ч.М. – Чотчаланы Магомет
- Э.Х. – Эбзеланы Ханафий

БАШЛАРЫ

Ал сёз	3
1 – чи ФОНЕТИКА	4
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар фонетиканы къысха тарихи.....	4
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде сингармонизмни джорукълары.....	9
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде графиканы, орфографияны эм орфоэпияны тарихлери.....	11
2-чи ЛЕКСИКОЛОГИЯ	15
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилни лексикологиясы.....	15
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде синонимле.....	19
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде антонимле.....	23
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде эскирген сёзле.....	28
3-чю МОРФОЛОГИЯ ЭМДА ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫ	32
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде тилни энчи кесеклерини къуралыулары.....	32
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде этимлени къуралыулары.....	38
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде сыфатны къуралыуу.....	42
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде алмашны къуралыуу.....	49
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде сёзлеуни къуралыуу.....	55
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде санауну къуралыуу.....	58
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде тилни болушлукъчу кесеклерини къуралыулары.....	60
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде послеслогланы къуралыулары.....	61
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде байламланы къуралыулары.....	64
<i>Тема:</i> Къарачай-малкъар тилде кесекчиклени къуралыулары.....	66

Урtenова Эльза Назировна

КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ ЯЗЫК

(фонетика, лексикология, морфология и словообразование)

Учебно-методическое пособие

План университета 2019, поз.8

Редактор	Н.В. Ефрюкова
Корректор	И.К. Хубиева
Компьютерная верстка:	С.А. Бостанова

Подписано в печать 11.07 2019.
Формат 60x84/16 Бумага офисная
Объем 3,4 уч.-изд.л.
Тираж 100 экз.

**Издательство Карачаево-Черкесского
государственного университета имени У.Д. Алиева
Лицензия ЛР № 040310 от 21.10.97
369202, г. Карачаевск, ул. Ленина, 29.**

**Отпечатано в типографии Карачаево-Черкесского
государственного университета имени У.Д. Алиева
369202, г. Карачаевск, ул. Ленина, 46**

